

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	14
'Aho	Mōnite, 24 Sepitema 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone,

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Samuela 'Akilisi Pōhiva

Sēmisi Lafu Sika

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Dr. Tu'i Uata

Māteni Tapueluelu

Sione Vuna Fa'otusia

Sēmisi Taelangi Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Penisimani 'Epenisa Fifita

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Ma'afu

Lord Vaha'i

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'i'afitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Siaosi Sovaleni

Tevita Lavemaau

Mo'aleFinau

Veivosā Taka

Sāmiu Kuita Vaipulu

'Akosita Lavulavu

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 14/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho Monite 24 Sepitema, 2018
10.00am.*

HOKOHOKO ‘O E NGAUE ‘A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO
		4.1 NGAahi LAO FAKAANGAANGA:
		4.1.4 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaue Fakapule’anga 2018 (Fika 20/2018)
		4.2 NGAahi FAKAMATALA FAKATA’U:
		4.2.1 Fakamatala Fakata’u ‘a e ‘Ofisi ‘oe ‘Atita Seniale 2016/2017
		4.2.2 Potungaue Pa’anga & Palani Fakafonua 2013, 2014, 2015 & 2016
		4.2.3 Potungaue Mo’ui 2016
		4.2.4 Potungaue Toutai 2016/2017
		4.2.5 MEIDECC 2017
		4.2.6 Poate Sino’i Pa’anga Malolo Mei he Ngaue 2016/2017
		4.2.7 ‘Ompatimeni Sanuali 2016 – Sune 2017
		4.2.8 Komisoni Fili 2017
		4.3 Lipooti Hono ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngaue Fakapa’anga moe Faipau ki he Lao 2016/2017
		4.4 LIPOOTI ‘O E ‘A’AHI KI HE NGAahi VAHENGGA FILI 2018
		4.4.1 Vava’u 15
		4.4.2 Tongatapu 6
		4.4.3 Tongatapu 8
		4.4.4 Tongatapu 9

		4.4.5 ‘Eua 11
		4.5 Ngaue Ke Lipooti ki Fale Alea ke Fakapapau’i
		4.5.1 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2018 (Fika 10/2018)
		4.5.2 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule’anga 2018 (Fika 13/2018)
Fika 05	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

5	
Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Sea Le’ole’o.....	7
Fokotu’u fai ngāue ki he ongo Palēmia kimu’a na’a na kaunga ki he ‘ave ta’efakalao 90m ki he Tongasat	8
Fakatonutonu na’e ‘ikai ‘ave ongo Palemia e pa’anga 90m ko e Pule’anga.....	8
Taukave Pule’anga ne ‘ova mafai ongo Palēmia ‘o ‘ave 90 miliona	9
Taukave faka’atā he kupu 9(5) Pule’anga ke ne ngaue’aki ha pa’anga tokoni mei muli	11
Taukave ke fakahū mai pea ‘ai ke mahino e fokotu’u	12
Fokotu’u ke fai mo fakahu mai mei he Pule’anga ‘enau fokotu’u ke alea’i Fale Alea	12
Tokanga ki he tu’u e tu’utu’uni ‘a e Fale ke ‘oua laukovi’i ha taha ‘ikai Mēmipa.....	15
Tokanga ki he Lipooti ‘a e ‘Atita fekau’aki mo e Tohi Tangi fika 1/2018.....	16
Kole ke fakakakato ngaue ‘atita kae toki feme’a’aki Fale he Lipooti ‘Atita	17
Fokotu’u ‘omai lipooti ‘atita & lipooti <i>Tongasat</i> ki he Fale Alea.....	17
Fakamālō’ia tokoni kuo fakahā mei he <i>Real</i> Tonga ‘e hoko atu fepuna’aki ki Niua	19
Fakamahino puna vakapuna ki he ongo Niua he Pulelulu uike ni.....	19
Uesia e ako kau ai sivi hū he palopalema fepuna’aki ki he ongo Niua	20
Fatongia Potungaue Ako ke totongi ha vaka ke ‘ave pepa sivi hū fānau.....	22
Tokanga ki ha tali Pule’anga ki he fakatu’utāmaki ne hoko mahalo’i kau ai Minisita Fefakatau’aki & Palēmia.....	24
Fehu’ia tu’utu’uni Kapineti ki he maumau e koloa he fakatu’utāmaki	25
Tali Pule’anga ki he fakatu’utāmaki ne hoko maumau ai koloa e fonua	25
Ongoongo ki he ngaue ‘oku fakahoko ‘e he Potungāue Polisi.....	26
Hokohoko atu ngāue kau polisi hono puke faitoó konatapu	27
Tokanga ki he maumau fakahoko ‘e he mītia fakasosiale	28
Tokanga ki he tauatāina e Fale Alea	28
Tokanga lava māhina 6 te’eki vahe kau savea Va’a Sitesitika.....	31
Poupou lahi ki he Va’a Makehe ki he Faito’o Konatapu.....	32
Kole ke fakaivia kau polisi fakakoloa ki he malu e nofo.....	33
Tali Pule’anga ki he kole ke fakamo’ui maama hala ne maumau’i ‘e <i>Gita</i>	33
Me’a e Sea	35
Alea’i Lao Fakaangaanga fika 20/2018	35
Fehu’ia ngāue ‘oku fakahoko Va’a Fo’ou Leipa ki he ‘Ilo Fo’ou.....	36

Tokanga hā ‘uhinga liliu ai hingoa motu’a e potungāue mei he kuohili.....	37
Tokanga na’a fepaki fatongia Potungāue Pa’anga mo e Potungaāue Fefakatau’aki.....	38
Tokanga hono ‘ave Palani ki he ‘Ofisi Palēmia	43
Tali Pule’anga ki he liliu hingoa e Potungaue Leipa	44
Tokanga ki he mafai ki he fa’u polisī ngāue fakapa’anga	45
Tali Pule’anga kei ‘i he Minisita Pa’anga mafai fa’u polisī ki he tafa’aki fakapa’anga.....	46
Tokanga ki he fua ‘o e ngāue	47
Tokanga ki he ngali lahi fatongia ‘oatu ki he Minisita Fefakatau’aki	48
Tokanga pe ‘oku fenga’unu’aki pa’anga he patiseti he fehikitaki va’a ngāue.....	49
Tali Pule’anga ki he fe’unu’aki pa’anga he patiseti	50
Tali Pule’anga ki he fenga’unu’aki he ngāue e Pule’anga.....	50
Tokanga ki he liliu e patiseti na’e tali Fale Alea	50
Fakatonutonu ko e patiseti na’a ne fakamafai’i e lahi e silini potungāue te ne fakamole	51
Tokanga ki ha faingamalie ke ngāue hala’aki e pa’anga e fonua.....	51
Taukave Palēmia ‘ikai ha fe’unu’aki he pa’anga patiseti	52
Fehu’ia pe ‘oku tautea’i ha ni’ihi mo fakamalolo ki ‘api he fe’unuaki ‘oku fai	53
Tali Palēmia ki he ‘uhinga hiki ange Va’a Palani ki he ‘Ofisi Palēmia.....	53
Fale’i fakalao ki he fehikitaki ‘o e ngaahi Potungāue he Pule’anga.....	54
Tokanga ki he uesia e sekitoa taautaha he liliu ‘Ilo Fo’ou.....	55
‘Ikai tui ke faitu’utu’uni Palemia ki he ngaahi fakahoko fatongia kau minisita	56
Tali Pule’anga ki he liliu ‘Ilo Fo’ou	56
Tokanga ki he lahi fatongia ‘oange ki he Palēmia.....	58
Tokanga na’e kehe hingoa fo’i Lao na’e tali’aki Patiseti mei he hingoa ‘oku liliu ki ai.....	59
Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 20/2018.....	59
Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi ‘Atita Seniale 2016/2017.....	60
Paloti’i ‘o tali Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi ‘Atita Seniale 2016/2017	64
Fakamatala Fakata’u Potungāue Pa’anga & Palani Fakafonua 2013/2014, 2015/ 2016	64
Kelesi.....	66
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea.....	67

Fale Alea 'o Tonga

Aho: Monite, 24 Sepitema 2018

Taimi: 1000-1005 Pongipongi

Sātini Le'o : Me'a mai e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Aleá. (Lord Tu'ilakepa).

Lotu

(Na'e tataki e failotu 'e he Sea 'o e Komiti Kakato, Veivosā Taka)

<006>

Taimi: 1005-1010

.....(Kei hoko atu 'a e Lotu).....

<008>

Taimi: 1010-1015

Veivosā Taka: ... (hoko atu e lotu)

<002>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō Kalake fai 'etau tali uí.

Ui 'a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Aleá, tapu ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afiō kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí kae 'atā ke fakahoko hono ui e Fale ni ki he pongipongi ni, 'aho Mōnite 24 'o Sepitema 2018.

(Na'e fakahoko heni 'a e ui 'a e Falé.)

Kalake Tēpile: Sea ko e ngata'anga e tali ui e Falé. Ko e 'Eiki Minisitā Mo'ui mo e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'angá 'oku poaki folau.

Poaki

Kei hoko atu e poaki folau e 'Eiki Minisitā Ngōue kei hoko atu mo e poaki folau 'a 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Poaki mai 'a 'Eiki Nōpele Fusitu'a, Tēvita Lavemaau, Sāmiu Kuita Vaipulu. Ngata'anga ia e tali ui 'Eiki Sea. Mālō.

Me'a 'Eiki Sea Le'ole'o

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō Kalake. Tapu ki he 'Ene 'Afiō, Tupou VI kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuini

mo e Fale 'o Ha'a Moheofō. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. Fakatapu atu ki he Hou'eiki e fonua fakatapu ki he kau Fakafofonga e Kakai. Hou'eiki mālō mu'a homou laumālie tau to e ma'u e pongipongi fakakoloa ko eni. 'Oku tau fakafeta'i kotoa pē ki he 'Otua fakataha mo e lotu na'e fai 'e he Fakafofonga fika 13 'o Ha'apai koe'uhí ko e ngaahi kelesi mo e ngaahi tapuaki ma'a hotau fonua ni. Tau pata-'i-lā-tu'u kei vilingia pē fuká 'i Pangai kei malu pē hotau fonua. Pea 'oku ongona pē 'a e ngaahi kelesi mo e ngaahi tapuaki mo e melino hotau fonua ni. Ko u talitali lelei kimoutolu ke fai 'etau ngāue he uike ni. Koe'uhí 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha me'a fo'ou he'etau 'asenita, Hou'eiki 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku tokanga ki he, 'oku 'i ai e me'a 'oku fie me'a ki ai ka ko u fakatokanga'i atu pē Minisitā Leipa. Ki'i talitali pē Minisitā Leipa ka tau fakahokohoko 'oku 'i ai e ni'ihi na'a nau si'i me'a ange ki 'ofisi 'o kole 'enau taimi. 'E kamata mai 'e he ...

<002>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea Le'ole'o: ... Minisitā Pa'angá hoko ki ai e Fakafofonga Niuá fika 17 pea hoko mai e 'Eiki Nōpele 'o 'Euá pea te u toki foki atu leva ki he Feitu'u na 'Eiki Minisitā Leipa kapau 'oku 'i ai ha taimi ki he Feitu'u na kae pehē ki he 'Eiki Nōpele fika 2 ko ē 'o Vava'u. 'Io Minisitā Pa'anga.

Fokotu'u fai ngāue ki he ongo Palēmia kimu'a na'a na kaunga ki he 'ave ta'efakalao 90m ki he Tongasat

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu Feitu'u na Sea pea ko u fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. Fakatapu foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpelé pehē 'eku fakatapu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakaí kae 'atā mu'a ki he motu'a ni ke fakahoko atu 'a e fakahoha'a ko eni 'i he pongipongi ni na'e fai atu ai e fakahoha'a ki he Feitu'u na Sea. Sea 'oku ou kole pē ki he, 'oua mu'a na'a ke 'itengia e motu'a ni 'i he kamakamata atu 'eku fokotu'u ko eni 'oku 'amanaki ke fai atu ka ko u tui 'e te u fononga atu pē ki loto 'e māhino pē 'a e tukunga tau'atāina 'a e Feitu'u na Sea.

Sea 'i he, 'oku 'i ai 'a e fokotu'u atu 'a e motu'a ni 'i he, hanga mu'a 'e he Fale 'Eiki ni 'o fai ha ngāue faka-Fale Alea ki he ongo tangata'eiki Palēmia mālōlō. Koe'uhí pē 'e Sea ko e, na'e kaunga tonu 'a e ongo tangata'eiki Palēmia mālōlō ko eni 'ikai te u lave atu e hingoa ka te u ngāue'aki pē 'a e fatongia ko iá he ko e fatongia ma'olunga taha ia 'i he pule'i hotau fonua tukukehe 'a 'Ene 'Afiō ki he lava 'o fakafoki mai 'a e pa'anga 'e 90 miliona na'a na 'ave ta'efakalao ki he pa'anga e kakai 'o e fonua ki he *Tongasat*. Sea ko e 'uhinga 'eku fokotu'u atu he ko e me'a ko eni na'e 'osi fokotu'u mai pē 'e he 'Atita Seniale he 2013 'i he'ene lipooti tau'atāina mai ki he Fale 'Eiki ni. Na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a fakapōlitikale ai, 'ikai ke 'i ai ha uēsia 'i he Kapineti pē ko e Fale Aleá ka ko 'ene fai pē hono fatongia Sea pea ne hanga 'o lipooti mai ki Fale ni 'oku ne tui 'oku ta'efakalao hono 'ave 'a e 90 miliona ko iá ki he *Tongasat*.

Kapau ko 'eku vakai Sea kapau na'e pehē pē he Fale ni he 2013 na'e hala e faka'uhinga e motu'a 'Atita Seniale 'a 'ene pehē na'e ta'efakalao hono to'o 'e he, he 'e ongo Palēmia mālōlō ko ia 'aho ko iá 'a e 90 miliona 'o 'ave ki he *Tongasat* koe'uhí nai 'oku 'ikai ko ha motu'a loa 'a e 'Atita Seniale pea 'e hangē ko ē 'oku ki'i taka ngutu tamulea ki he taki 'o e fonua. Pea te u pehē na'e tonu pē ne hangē 'oku ki'i taka fiematamu'a 'a 'ene hanga 'o fokotu'u mai 'oku ta'efakalao.

Fakatonutonu na'e 'ikai 'ave ongo Palemia e pa'anga 90m ko e Pule'anga

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i fakatonutonu pē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Hono ‘ave ‘a e pa’anga ‘e 90 miliona.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: 90 miliona ki he ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakamolemole ko ‘ene ‘i ai pē ha me’a Fakafofonga fakatatau mo ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘oku fakatonutonu kuo pau leva ke fai e fakatonutonu. Me’a mai

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Ko e fakatonutonu ‘oku faingofua pē ia ‘Eiki Sea. Na’e ‘ikai ke ‘ave ‘e he ongo ‘Eiki Palēmia ‘a e pa’anga. Pea kapau ko e ‘uhinga pē ia ke fakalukufua pea ngāue’aki ha lea tau pehē ko e Pule’anga he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ‘a e Palēmia ke ne ‘ave kae ‘ikai tu’utu’uni ko e Pule’anga. Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō.

Taukave Pule’anga ne ‘ova mafai ongo Palēmia ‘o ‘ave 90 miliona

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko u faka’apa’apa ‘aupito pē ki he fakatonutonu ‘oku fai mai faka ....

<002>

Taimi 1025-1030

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...Fakafofonga Fika 3 ‘o Tongatapu, kā ‘oku hala ‘ene fakatonutonu, koe’uhí na’e ‘osi talamai pē ‘e he Fakamaau’anga na’e fai ‘e he ongo tangata’eiki, fakatapu pē kia kinaua ongo tangata’eiki Palēmia mālōlō ko eni hono tu’utu’uni ke ‘ave ‘a e pa’anga ko eni ‘e 90 miliona ne ‘ova atu ‘a e mafai, he na’e ‘ikai ke mea’i ia ‘e he Hou’eiki Kāpineti, ko kinaua pē ia, na’a na fai ‘a e me’a ko ia.

Siaosi Sovaleni: Ki’i fehu’i Sea kātaki, ‘a ia ko ho’o ‘uhinga ia kapau leva ‘e to e fai ‘e he Pule’anga ha tu’utu’uni hangē ko ia ko hono kaniseli ‘a e *Pacific Games*, pea ka mo’ua ‘e mo’ua ‘a e Palēmia kā ‘oku ‘ikai ko e Pule’anga?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ‘oku ou ki’i kole pē mu’a ki he Fakafofonga ke ki’i fanongo lelei, fika 3 ko eni ‘o Tongatapu. ‘Oku kehekehe ‘a e me’a na’e tu’utu’uni ‘e he Kāpineti mo e me’a na’a te fai tokotaha pē. Ko ‘eku ‘uhingá ia, ko e me’a ko eni na’e hoko mai ko eni ‘e he Fakamaau ko e tu’utu’uni pē ia he na’e tonu ke ‘omai ki he Kāpineti ‘o fakatatau ki he lao Pule’anga, pea mo Fale Alea, pea mo Fale Alea ni, kā na’e faitu’utu’uni toko ua pē ‘a e ongo tangata’eiki Palēmia mālōlō ko eni.

Lord Tu’iha’angana: Sea ki’i fakatonutonu pē, tapu mo e Feitu’u na pea ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ki’i fakatonutonu...’Eiki Minisitā Pa’anga.

Lord Tu’iha’angana: Sea, na’e ‘osi fai pē feme’a’aki heni, ko e fu’u fo’i fakahū mai ko eni ko fē me’a ‘oku tau feme’a’aki ai. ‘Oku lahi ‘a e kau Mēmipa heni ‘oku ‘ikai ke nau mea’i ‘enautolu ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga. Ko fē tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga ‘omai ha me’a ke tēpile ke ngali poto ‘a e Fale Alea ‘oku ‘ikai ke tau tu’u hake pē ‘o alea ha fu’u fo’i ‘ea. Pea ko e ...fakahū mai pea ko e *issue* ia, pea fakahū mai ko fē tu’utu’uni ‘a e Fakamaau pea kapau ke fokotu’u mai ke fai ha alea ki ai pea tau, ko eni ‘oku ta u alea pē he fo’i ma’u mai pē koē.

‘Eiki Palēmia: Kātaki fakamolemole, tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea mo Hou’eiki, na’a ku ‘osi ‘ave ‘a e tatau ‘o e tu’utu’uni ki he Kalake, ‘oku ou kole ki ai ke ne hanga ‘o *photocopy* ange ‘o tufa atu kiate kimoutolu, fakamolemole atu, ‘osi ...

Lord Tu’iha’angana: Pea tufa mai kapau ‘oku ke tēpile ke fai ha feme’a’aki ki ai.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E ‘Eiki Minisitā ...

Lord Tu’iha’angana: Kā ko e taimi ni ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u ha me’a ia ‘i he tēpile ‘a e Hou’eiki.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ou pehē mu’a ‘Eiki Minisitā ‘oku mo’oni pē ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘i he me’a ko ē ‘oku ne fakatonutonu, ‘oku tukuangé ke u sio ki ai, ‘Eiki Palēmia ko e me’a ko ē ‘oku ou ma’u ‘i he taimi ni, ko ho’omou tali ko ē ‘o fekau ‘aki mo e Tohi Tangi. Kā na’a ku ‘osi kole atu pē ‘e pau pē ke lau ho’omou tali ki he Tohi Tangi, kae ‘oleva ke ‘omai ‘a e me’a ‘a e ‘atita, napangapanga mālie ange ia. Ko e me’a ko eni ki he me’a ko ena ‘oku me’a ki ai ‘o fekau ‘aki mo e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e Minisitā Pa’anga, Minisitā Pa’anga na’a ke me’a mai pē ‘aneuhu ‘e kau lelei kiate au kā ‘oku ou ‘ohovale lahi au ia ‘i he fo’i me’a ko ena ‘oku ke ‘ai ‘i he pongipongi ni, kā ‘oku ou ‘osi ‘oatu ho’o faingamalie ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea ko ‘eku a’u atu eni ki he me’a ko ia na’a ku fakahoko atu ki he konga ko ia. Pea te u lave pē ki he tu’utu’uni ko ia ‘oku tau tali ai ki he lipooti ‘atita he koe’uhi ‘oku ‘i ai pē ‘ena kehekehe ‘a e ...

Lord Tu’i’āfitu: ‘Eiki Sea ‘ai pē ‘eku ki’i fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Minisitā ‘ai pē koe’uhi ke ke tali pē tokoni ‘a e si’i fa’ahi ‘a e ‘Eiki Nōpele?

Lord Tu’i’āfitu: Vave pē. Ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ki he ‘Eiki Minisitā ‘a e mahu’inga ‘ene me’a, fekau ‘aki mo e koloa ‘a e Pule’anga, ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ko e *grant*? Pē ko e *aid* ‘a e pa’anga ko ena ‘oku fai ai ‘a e fakamalanga, ko ia pē Sea mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea pea ‘oku ou tali lelei pē fehu’i ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga Nōpele mei Vava’u, ko e fehu’i foki ‘oku pehē mai pē ko e *grant* pē ko e *aid*. Ko hono fakalea ko ia ‘i he tohi ko ē na’e ‘omai mei he Pule’anga Siaina ko e *grant*, ko e ongo me’a ko ia pea mo e *aid* ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ko e to e ‘ai ko e tokoní lōua pē ongo fo’i lea ko ia. Kaikehe, te u hoko atu ko e ...

Lord Tu’i’āfitu: Sea ka u ki’i tokoni pē ki he ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Te ke tali pē ke tokoni atu ‘a e ...

Lord Tu’i’āfitu: Ko e ‘uhinga ia ‘eku fehu’i he ‘oku pelepelengesi, kapau ko e *grant* mei he Pule’anga Siaina pea tau tālanga’i ‘i he lēvolo ‘o e Fale Alea, ‘oku tau maumau’i ‘a ‘etau vā ngāue fakavaha’apule’anga mo e pa’anga mei he Pule’anga Siaina ke tau hanga ‘oatu mei hotau Fale Alea, kapau ko e *grant* ‘oku tau’atāina pē ha Pule’anga ia ‘i he’ene tu’utu’uni ko e ...

<005>

Taimi: 1030-1035

Lord Tu’i’āfitu : ... fakapa’anga ia ke ‘omai ki Fale Alea. Ko e *aid*, ‘a eni ‘oku tau kau he’etau patiseti, , kuo pau ke fakahū mai ki ki he’etau ngāue. Ka ko ‘eku tuí pē ia, Sea, ko ‘eku

tokoní pē ia. ‘Oua ‘e ‘ai ke tau fihí holo ‘i he me’a, ‘ai ke ma’u ai ha me’a kehe. Mālō, Sea, mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, faka'ofu'ofa pē e faka'uhingá. Ka ko e *grant*, 'i hono faka'uhinga 'e he Fakamaau'angá, tatau ai pē pe ko e 'omi mei fē, ki he fonuá, ko e *public fund* ia. Ko e pa'anga ia 'a e fonuá. Pea 'oku alea'i ia 'i Fale Alea ni hono ngāue'akí.

'Eiki Sea Le'ole'o : Ko eni, Minisitā Pa'anga.

Taukave faka'atā he kupu 9(5) Pule'anga ke ne ngaue'aki ha pa'anga tokoni mei muli

Siaosi Sovaleni : 'E Sea, 'oku mea'i lelei pē 'e he 'Eiki Minisitā. Kupu 9 (5). 'Oku ngofua ke ngāue'aki e pa'angá, ka ha'u, kapau ko ha pa'anga tokoni, ka ha'u 'osi 'a hono alea'i ko ē 'o e patiseti fo'ou. 'Oku mea'i pē 'e he 'Eiki Minisitā eni. 'A ia ko e 'uhingá ia, pea kapau 'oku ha'u ha tokoni, 'osi hono tali ko ē 'o e patiseti 'a e Pule'angá, 'oku ngofua ke ngāue'aki, *9 sub section 5*.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, kole atu mu'a ke tuku mu'a e faka'uhinga lao maumau taimi ko eni ia.

Siaosi Sovaleni : 'Ikai, tali mai 'Eiki Minisitā pē 'oku mo'oni pē 'ikai, 'a e kupu ko ē na'a ku 'ai atú.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e faka'uhinga ko ē 'oku to e fu'u tō atu ia ki he ..

Siaosi Sovaleni : 'Ikai, ko e 'uhingá he ko ē na'a ke me'amai'aki, talamai 'oku pau ke 'omai ki Fale Alea ni. Kupu 9(5) 'oku fakangofua ai.

'Eiki Sea Le'ole'o : Mo fakamolemole, mo me'a ki lalo e. Mo me'a ki lalo. 'Eiki Minisitā Pa'anga, Fakafofonga Fika 3. Fakafofonga Fika 3, mo me'a ki lalo. Me'a hifo ki lalo Minisitā Pa'anga. Ko e me'a ia 'e hoko ko ē 'i he pongipongi ni, 'i he kole mai e taimi, te u 'oatu, 'ikai ke 'i ai ha'atau me'a fakapepa, ko ia, ko e me'a pē ia 'a e Feitu'u na. Pea 'oku 'i ai e me'a 'oku hoko 'i he Fakamaau'angá, 'oku 'i ai e ni'ihi 'i he Hou'eikí, 'oku te'eki ai te nau mea'i lelei, kau ai e motu'a ni. Ka 'i he 'omai ko ē 'i he pongipongi ni, 'Eiki Minisitā, ko e hā leva e ngāue 'e fai 'e he Falé, koe'uhí 'oku 'i ai e fokotu'u. Na'e 'i ai foki e fokotu'u mei he Hou'eikí ke faka'ata'atā pē e taimi fokotu'ú, pea ngofua pē ke ke fokotu'u ngutu, hūfanga he fakatapú. Hā leva e me'a te tau ngāue ki ai 'i he taimi ni ka tau fakanounou, he 'oku me'a ko ē 'oku me'a atu 'e he Fakafofonga Fika 3, 'oku 'ikai foki mea'i 'e ha taha ia Mēmipa he Fale ni, he na'a mou 'i he Pule'angá. Hā leva e me'a 'e fai?

'Eiki Palēmia : Sea, ka u ki'i tokoni atu, fakamolemole. Kātaki.

'Eiki Sea Le'ole'o : 'Io, tokoni mai he 'oku ou faingata'a'ia lahi 'aupito, 'Eiki Palēmia. He me'a ko ena he pongipongi 'oku me'amai'aki 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Palēmia : Mou kātaki pē he ngali fakalōloa. Na'e 'ofi tufa he Fale ni, 'a e lipooti ko ē 'a e 'Atita, 2013/2014. Pea na'e osi 'oange mo e me'a ko iá, ki he Kalaké, he 'ahó, 'a e fo'i konga pē ko ia e tu'utu'uni 'a e 'Atitá. Pea 'oku ou fakame'apango'ia he 'ikai ke tufa atu kia moutolú. Hou'eiki, ko e tu'utu'uni ko ení, kuo 'osi 'ilo ia 'e māmani. Ko e ngata i Fale Alea 'oku te'eki ai ke nau fie lau kinautolu ia ai. Pea 'oku ou kole atu, mou fakamokomoko

Lord Nuku : Sea, ko e ki'i fakatonutonu atu pē, 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o : Ko e fakatonutonu, ki'i me'a hifo, 'Eiki Palēmia.

Taukave ke fakahū mai pea 'ai ke mahino e fokotu'u

Lord Nuku : Ko e fakatonutonú, koe'uhí 'oku te'eki ai ke mahino, ko e hā e fokotu'u ko ē 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá. Ko e me'a ko eni 'oku fai he taimi ni, 'Eiki Sea, 'oku ne hanga 'e ia 'o malanga'i. Ka ko hono poupou'i mai ko ē mei he 'Eiki Palēmiá, 'oku te'eki ai ke mahino pē ko e hā 'ene fokotu'ú. Ko 'ene fokotu'u mai pē ke tau fai ha ngāue ki he pa'angá, ka koe'uhí kapau ko e, he 'oku 'i ai pē 'a e Lao ki he pa'anga 'a e Pule'angá, ki he *Public Fund*, pea mo e pa'anga tokoní, pea mo e 'ū me'a kātoa ko iá, 'Eiki Sea. Koe'uhí ke fai mo 'omai ho'o fokotu'ú, pea ko e hā koā ho'o fokotu'ú. Faka'ilo Faka-Fale Alea, pē ko e hā e me'a?

Mo'ale Finau : Ki'i tokoni atu, 'Eiki Sea, fakamolemole.

'Eiki Sea Le'ole'o : Tokoni mai.

Mo'ale Finau : Sea, 'oku ou lave'i pē kuo

Lord Nuku : Ko e tokoní kia hai, kia au?

Mo'ale Finau : Tokoni ki he Minisitā, mo, lōua pē.

Lord Nuku : 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke u tali 'e au e tokoní. Kapau 'e tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā.

Fokotu'u ke fai mo fakahu mai mei he Pule'anga 'enau fokotu'u ke alea'i Fale Alea

Mo'ale Finau : 'Oku ou tokoni au ki he 'Eiki Minisitā, 'Eiki Sea. Mālō. 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na. Mālō e fua e fatongiá. Tapu atu ki he Hou'eikí. 'Eiki Sea, 'oku ou tui 'e lava pē ke tau fakamā'opo'opo pē 'etautolu 'a e me'a ko ení, 'i he founzá, tau pehē, ko e founza fakapalofesinale, mo e founza ngāue totonu, mo e founza faka-Fale Alea, pea 'e vave pē. 'A ia 'oku ou pehē, 'Eiki Sea, koe'uhí he ko e 'isiu ko ení, kuo pau ke fou mai pē 'i Fale Alea ni, neongo hono 'ohake hangē 'oku taimi kehekehé. Hangē ko e pongipongi ni, 'oku 'omai 'e he Minisitā. Pea kapau te tau iku 'o alea'i e 'isiu ko ení, ke fakahoko ha me'a ki he ongo Palēmia Mālōlō, 'e toe fou mai pē he fo'i *process* tatau. 'E to e *repeat* pē e fo'i malanga tatau. Ko e me'a 'oku ou 'ohake 'eau he taimi ni, 'Eiki Sea, ko 'eku fokotu'u pē 'aku ia. Fēfē kapau 'e fai mo fokotu'u mai 'e he Pule'angá ia, 'i ha Fokotu'u Faka-Fale Alea, pē ko ha *Resolution*, pē ko ha ... fai mo 'omai e fo'i fokotu'ú, ko e hā e me'a 'e fai? Pea ko 'ene 'omai pē 'a'ana ki hení, 'e *attach* leva ki ai e 'ū pepá, 'a e 'uhingá, mo e tu'utu'uni 'a e Fakamaau, mo e me'a kātoa ko iá. He 'oku ou lave'i, 'oku ke mea'i ...

<006>

Taimi: 1035-1040

Mō'ale Finau : 'Eiki Sea ko e pongipongi ni te'eki ai ke tufa 'a e ngaahi pepa ia ko ē. 'A ia 'oku ou pehē leva 'e au he pongipongi ni, kapau te tau 'unu atu 'i he fo'i *direction* ko ení, 'e 'i ai 'a e fekahiaki ia 'e hoko 'Eiki Sea pea 'ikai ke 'i ai ha taumu'a, ke lava ke a'u ki ai 'etau alea. Ko ia Sea 'oku ou pehē, kole pē au ki he Minisitā, pē 'e lava, 'o fokotu'utu'u faka-fo'i fokotu'u ke fei mo mono'i mai ki loto pea tau aleapau ki ai, pea 'omai mo hono fakamo'oni, pea tau hikinima'i pea tau pālōti'i, pea mahino leva Sea, ko e hā 'a e me'a 'e fai ki he ongo Palēmia ko eni Mālōlō 'Eiki Sea. Ki'i tokoní pē ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea fakamālō atu pē he tokoní Sea kau...Ko e me'a ko ení ne 'osi lipooti mai he Fale Aleá, pea 'ikai ke fai ki ai ha... 'e he 'Atitá. Ko e 'ai eni ke tau hoko atu ki he Lipooti 'a e 'Atita. Kae tukumai ke u to e ki'i fakama'ala'ala atu.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā, he 'ikai ke lava fai ha ngāue ia, kapau ko ho'o me'a pē 'a e Feitu'u na ia he anga faka-e-loto e Feitu'u na ka 'oku 'ikai foki ke fakahingoa mai ia 'e he Feitu'u na na ia ko hai 'a e ongo tangata 'oku ne 'i he *PM*.. Palēmia ko ia. 'Oku tau'atāina pē 'a e Feitu'u na ia. Fai mo ke hanga 'o fai ha me'a ka tau nga'unu mu'a 'etau 'asenita. Kapau te u tuku pē ke ke fakamatala, 'e faifai pea te ke tuputāmaki pea 'asi hake ai ha to e 'ū me'a ia makehe na'e totonu ke ke.. fakapolofesinale 'aupito he ko e Feitu'u na ko e tangata ... kapau ko e Feitu'u na ko e tangata fa'u tohi lelei e Feitu'u na, taimi 'oku ke lipooti mai ai ki he Fale Alea.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku ke fa'u pē, pea ke tufunga'i pē ho'o leá ki he fiema'u 'a e Feitu'u na, pea ke 'omai mu'a ki he Falé ni, ka tau hoko atu mu'a. Ka 'ikai, te ke ma'u 'ata'atā pē 'e koe 'a e pongipongí ni, ka 'oku 'ikai te u 'ilo pē ko e hā 'etau ngāue 'e fai ki he me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Mālō 'aupito Sea. Te u ki'i feinga pē ke u fakanounou atu leva he taimí ni. Kapau 'oku fiema'u 'a e hingoá, ko 'eku 'uhinga eni ki he ongo tangata'eiki Palēmia Mālōlō ko *Lord Sevele* 'o Vailahí, pea mo ..

'Eiki Sea Le'ole'o: Na'e 'ikai ke u 'uhinga, ko e me'a ia ko ē na'a ku kole atu ai fakamolemole.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Pea mo Tu'ivakanō. Ko e ongo 'Eiki Palēmia Mālōlō ia ..

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a ki lalo Minisitā. Me'a ki lalo. Te'eki ai ke ke fanongo mai 'a e Feitu'u na mo e Falé ni, kuo u kole atu ke ke me'a mai 'aki 'a e hingoa 'a e ongo Mēmipa. Ko 'eku kole atu pē ke ke hanga mu'a 'o 'ai, ke faka-polofesinale ange, hangē ko e me'a na'e kole 'e he Fakafofonga Fika 12. He ko hono olá ē, kuo ke me'a mai'aki. 'Oku ke tau'atāina pē koe ke ke me'a, ka 'oku kau ia he tu'unga 'oku 'ikai ke fe'unga ia mo 'etau ngāue.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō 'aupito Sea, fakamolemole atu. Kapau pē kuo ngali heva atu ha lea, pea na'a ku feinga pē foki ke ki'i fakamatāpule ange 'eku fakalea. 'Oku ke mea'i pē, na'e tuli 'a e motu'á ni, pea na'a ku lele atu ki he Feitu'u na, 'o kole atu kia koe, ko koe na'e Sea Le'ole'o he 'aho ko ia. Pea u kole atu 'oku hala 'a e Tu'utu'uni he ko koe 'oku pule mai kiate au he kongā ko iá, ka kuo tuli au 'e he Palēmia. Pea ke pehē mai, sai, te u fakangofua atu ke ke to e tohi mai ki he ngāue. Ko 'eku 'uhinga ia na'e ki'i maama ange 'a e Feitu'u na he kongā ko ia, 'i he anga ko ia 'etau fengāue'aki. Pea u tohi mai, pea u to e hū mai ki lotó. Pea u to e hū mai ki lotó, 'ou 'ilo ai 'a e fu'u me'a ko eni, 'a e fu'u fo'i me'a fakailifia ko eni. Pea u hanga leva 'o me'a, ta ko ē ko e me'a ia na'e tuli ai au ta'efakalao. Ka u to e hū mai ki lotó, pea to e hū mai e Tangata'eiki Palēmia 'e tahá, 'o to e fou atu pē ia he fo'i me'a ko iá, pea ne iku 'o ui e Falé, ke fakamālōlō'i e motu'á ni. Pea faingamālie pē mālō pē ko e 'ikai ke loto ki ai e Falé. Pea ko 'eku tui ko ē 'i he kongā ko ení, ko 'ene ... 'oku totonu ke fai 'e he Falé ni, ha me'a, ki he ongo tangata'eiki ko ia. Tau pehē tau faka'ilo faka-Fale Alea, kae tukuatu pē ke mou feme'a'aki ki ai. Pea ko e 'ave ki he Fakamaau'angá, kae lava ke fakafoki mai 'a e 90 miliona ko ení, he ko e fu'u pa'anga ia 'e 'aonga ki he fonuá, ka na'e ngāue'aki pē 'e he kakai, 'e he kakai pē 'i 'olunga. Ko e me'a ia ko ē 'oku fakamamahi ai ki he vakai mai 'a e kakai.

Lord Nuku 'Eiki Sea Fakatonutonu.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā Pa'anga, kole mai ho taimí, pea ko e taimi fakatonutonu pea ke fakamolemole 'o ki'i ...

Lord Nuku : Ko e fakatonutonu Sea, he 'ikai lava 'e he Falé 'o fai ha ngāue ta'efokotu'u mai 'e ha taha. Ko e fokotu'u mai, ke fai 'e he Falé 'a e ngāué, 'oku 'asi he Konisitūtoné, 'oku ngofua ke faka'ilo faka-Fale Alea ha taha 'i he Mēmipa 'i he Fale ko eni. Palēmia, ko e tu'unga ko ia he 'ahó ni, ko 'etau talanoa 'atautolu ia ...

<008>

Taimi: 1040-1045

Lord Nuku: Kuo 'osi e taimi ia ko ē na'e tonu ke fai ai e fakatonutonu ko eni. Ko hono fokotu'u mai ko ē he 'aho ni ko e mafai ko ē 'i he Fale ni ke faka'ilo ha ... kae 'osi.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki fakamole Sea ki'i fakatonutonu si'isi'i pē.

Lord Nuku: Tali si'i mu'a 'Eiki Sea ke fakahoko mai ho'o tu'utu'uni ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i fakatonutonu pē Sea kātaki.

Lord Nuku: 'O fakatatau ki he lao ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e fakatonutonu. Ka ko e fakatonutonu e Feitu'u na ia 'a hai ia?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A e tokotaha ko eni 'oku lea. 'Oku 'ikai ke to e ai ha taha 'e me'a mai ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Tokotaha 'oku me'a.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku me'a me'a mai, kātaki kātaki Sea. 'E lava pē ke u ki'i fakatonutonu atu?

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e hā e hala 'a e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io ko e ki'i fakatonutonu Sea ko e, 'oku fai foki 'a e tālanga ia 'o pehē ke fei mo hanga 'e he Minisitā 'o talamai 'ene fokotu'u, ko 'eku fakatonutonu 'oku 'uhinga mai e Minisitā ko e talu eni mei he 2013 e 'omai e fu'u fo'i pulu kovi ko eni 'oku 'ikai ke tau fai ha me'a. Ko e Feitu'u na 'oku ke taki tautolu ke fei mo fai ha'atau tu'utu'uni, te tau to e hoko atu pē mo hoko atu pē. 'A ia 'oku ha'u e Minisitā 'o ne a'u ki he tu'unga ko eni 'o ne pehē mai, talu ē 'omai mei he 2013 'ikai pē fai ha me'a ki ai ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai e Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia ko e ki'i ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakamolemole te u fakatonutonu pē e Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia 'a ia ko 'eku ki'i fakatonutonu ia Sea ko 'ene kole mai ke fai 'e he Fale ha'ane tu'utu'uni ki he me'a kuo 'omai he 2013. Ko ia ko e ki'i tokoni atu pē ia Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Minisitā ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kae mālō 'aupito Sea e si'i 'omai e ki'i faingamālie ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oleva ho'o fakamālō kae, ko e fakatonutonu na'a ke fakatonutonu 'a e 'Eiki Nōpele 'i he me'a ko ē 'Eiki Nōpele 'oku 'ikai ke 'i ai ha fekau'aki ho'o fakatonutonu 'a 'au mo e me'a 'oku fakatonutonu he 'Eiki Nōpele, ki he 'Eiki Nōpele. Ko ho'o fakatonutonu 'a 'au ia ko ho'o tokoni 'a'au ki he 'Eiki Minisitā.

Tokanga ki he tu'u e tu'utu'uni 'a e Fale ke 'oua laukovi'i ha taha 'ikai Mēmipa

Siaosi Sovaleni: Ko ia Sea ko e ki'i fakatonutonu ia Sea ke ke mea'i pē he 'Eiki Minisitā hangē ko e me'a 'a e Nōpele ko e *impeach* pē ko e faka'ilo ha taha, ko ha tokotaha 'i Fale Alea ni 'oku 'ikai ke kau ai ha taha 'i tu'a. Pea 'oku 'i ai mo 'etau tu'utu'uni ke 'oua te tau lau'i ha taha 'oku 'ikai ke 'i heni, ke tifeni. 'Oku mea'i pē he Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u fakatonutonu atu. Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai e fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea. Ko e, ko 'eku ki'i fakatonutonu atu, te tau hanga tautolu 'o fai e ngaahi fakakaukau fakataautaha. Ka ko e 'uhinga 'a e tau'atāina 'a e sino fakalukufua 'o e Fale Alea ke fakatau'atāina'i e 'Atita Seniale ke ne fai 'ene ngāue hono 'otita'i 'o e silini (*public fund*) 'a e fonua. Pea ko hono 'omai ke fai 'e he Fale ha ngāue ki ai.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku ou tali atu 'Eiki Minisitā ko e hā koā ho fakatonutonu ki he ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia ko 'eku ki'i fakatonutonu ia he 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke u tu'u atu au 'o pehē atu, 'e te tau hanga mu'a 'o faka'ilo ha taha? Me'a ia 'a e Fale Alea fakalukufua ke ne fai ha tu'utu'uni. Ko e ki'i fakatonutonu pē ia Sea. Ko e me'a ia 'a e Fale 'oku 'ikai ko ha me'a fakataautaha ia ...

Lord Nuku: Ka u fakatonutonu atu mu'a 'a e 'Eiki Minisitā ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Mou fakamolemole 'Eiki Nōpele ē, Minisitā fakamolemole, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'o fakatonutonu 'a'au ko ho'o ngaahi faka'uhinga pē ia 'a'au mo e me'a 'oku ke ma'u ki ai 'a e Feitu'u na, ka 'oku 'i ai leva ha me'a ha Mēmipa ko e me'a pē 'e taha 'e to'o ai 'ene taimi fakatautu mo 'etau Tohi Tu'utu'uni ko ho'o me'a mai fakatonutonu. Pea ko e me'a 'oku ou kole atu ai ke fai e fakatonutonu. 'Oku 'ikai ke teitei ofi ho'o fakatonutonu 'a'au mo e me'a ko ena 'oku ke fai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kapau te u to e ki'i fakalea atu e fakatonutonu he 'oku mahino pē ki he Feitu'u ni, kiate au ia 'eku fakatonutonu. Tukukehe kapau 'oku hala 'eku fakafōtunga 'oku 'ikai te ke mea'i 'e koe. Ka 'oku mahino pē kiate au pau 'oku to e fiema'u ke u to e ki'i fakamatala atu, te u lava pē.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a angē ki lalo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ke 'oua te tau tifeni 'e tautolu 'a e kakai na'a nau faihala ko eni. Me'a ia ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha taha ... Minisitā, me'a ki lalo. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha taha he Fale ni te ne hanga tifeni ha taha na'a ne fai ha faihala he fonua ni. Mou fakamolemole 'oua 'e 'ai ke pehē 'oku 'i ai ha me'a pehē he Fale ni. Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'Eiki Minisitā Pa'anga, ko

u pēhē ke fe'unga he 'ikai ke to e fai ha feme'a'aki ki ai Minisitā Pa'anga, ko u kole atu ki he Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Te u ki'i faka'osi atu pē.

'Eiki Sea Le'ole'o: He 'ikai ke u to e tali ke to e fai ha feme'a'aki ki ai kae 'oleva ke u fakamā'opo'opo 'ana'i pea u foki mai ki he Feitu'u na. He 'ikai ke u to e tali kae 'oleva ke u, te u, te u 'alu 'o vakai'i 'a e me'a ko ena, 'a e tohi e 'Atita, te u vakai'i mo ho'o lipooti na'e fakahū mai ki he Fale ni pea vakai'i mo e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Palēmia pea te u foki mai leva 'o 'oatu ki he Feitu'u na 'i he Fale ni pē pea ko e hā leva ha'o me'a ki ai ke hoko atu ki ai koe'uhī 'Eiki Minisitā ka tau hoko atu 'etau ngāue.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea, te u ki'i lave ai leva e ki'i me'a faka'osi ko eni ke kau atu ai pē he me'a te ke me'a ko ē 'o to e vakai ki ai. Pea ke toki me'a mai fakahoko mai pē ko e hā ha'o tu'utu'uni.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'e Minisitā, fēfē kapau ko eni te u tala atu 'osi ko ia pea ta feme'a'aki ki ai hā e me'a 'oku ke loto ki ai pea u hoko atu leva hono vakai'i e me'a ko ena 'oku ke tokanga ki ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Faka'ofu'ofa pē ia ka ko 'eku 'uhinga pē au ke kakato e me'a pea ke me'a tu'o taha atu pē 'o fai 'a e ki'i fekumi pea ke me'a mai na'a ke ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e fo'i me'a lelei pē ena pē ko ho'o 'ai pē ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Me'a lelei 'aupito pē Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Pe 'i me'a mai angē me'a lelei.

Tokanga ki he Lipooti 'a e 'Atita fekau'aki mo e Tohi Tangi fika 1/2018

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko 'eku, ko e 'uhinga eni ko e, na'e toki fai ni foki 'a hono faka'ilo e motu'a ni mo e toko ono kehe e kau Minisitā ke, ke tuli mei he ngāue, mei ...

<009>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Fale Alea ni. Pea ko e 'uhinga ia

Lord Nuku: 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pea 'oku tau tali ki he lipooti 'a e 'Atita.

Lord Nuku: To e fakatonutonu atu pē mu'a e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e fakatonutonu ē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku tau tali ki he lipooti 'a e 'Atita.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Osi ko iá 'oku 'i ai e me'a ia 'a e lipooti 'a e

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā, ki'i fakatonutonú.

Kole ke fakakakato ngaue 'atita kae toki feme'a'aki Fale he Lipooti 'Atita

Lord Nuku: Ko e fakatonutonú 'Eiki Sea ko e lipooti ko ē 'a nautolú. Ko u tui ko e ngāue ko iá 'oku te'eki mea'i 'e he Feitu'u na pea mo e Tohi Tangi pea mo e lipooti ko iá. Pea ko e me'a ia ko u kole ai fakatonutonu atú, tuku mu'a ke fakakakato e ngāue kae toki hoko atu e feme'a'aki ki he me'a ko iá Sea.

Fokotu'u 'omai lipooti 'atita & lipooti Tongasat ki he Fale Alea

Pea ko e me'a ko eni 'e taha ko u to e fokotu'u atu Sea e me'a ko eni. 'Omai e lipooti faka-ātita ko ē na'e lipooti ki he, mai fakataha pea mo e lipooti ko ena ko ē ki he *Tongasat*, ki he Falé Sea. Na'e 'osi 'i ai e ngāue ko ia na'e tuku mai ki ho Falé, tuku mai ki he Kōmiti Pa'anga, pea tuku mai ki he Falé ke fai ha ngāue ki ai pea na'e 'ikai fakakakato. Ko 'eku fokotu'u atú ke 'omai fakataha mo e me'a ko ena ko ē te ke me'a 'o fai ki ai e ngāue Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Sai, sai ange ia. 'Oku sai ange fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpele, ka u 'alu 'o vakai'i e me'a ko ia. Ko e me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki aí, ke me'a mai e Feitu'u na ia he fu'u Tohi Tangi ia ko e fokotu'u, 'ikai ke 'i ai ha faka'ilo ia e Feitu'u na. Te'eki ke 'i ai ha faka'ilo ia. 'Oku ke mea'i koā e me'a ko iá pē 'ikai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e Tohi Tangi ko iá 'i he anga e fakakaukau 'a e motu'a ni, 'oku tatau pē ia pea mo e Tangi mai ko ē 'a e kakaí he 90 milioná. Pea ko 'eku feingá ke fakama'ala'ala 'a 'etau, 'a e tau'atāina 'a e Falé mo e ngāue 'a e 'ātita,

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pea ha'u leva.

Siaosi Sovaleni: 'Oku 'ikai ke tatau Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pea tau pu'i atu he fekau e 'ātita ke..

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Minisitā.

'Eiki Sea Le'ole'o: Minisitā, fakatonutonu. Ko 'ene, ko ho'o me'a pē 'oku ki'i 'i ai ha lea, ha me'a he Fale ni pea ke ki'i 'oleva ke fai e fakatonutonú.

Siaosi Sovaleni: Ko e fakatonutonú Sea 'oku kehe Tohi Tangi mo 'ene me'a mai 'o fakahoko mai ha me'á, kehekehe lahi. Pea 'oku mo'oni e Feitu'u na ia Sea na'e 'ikai ke 'i ai ha tohi faka'ilo ai. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, te u hoko atu he 'oku ki'i taka ta'e'uhinga e fakatonutonú.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Minisitā, fakamolemole. 'Oku 'ikai ke u loto ke u 'ai 'eku fakatonutonú na'a faifai ko u pehē ko u kau ki ha taha. Ka ko u 'ai atu pē ke ke mea'i. Ke 'osi mea'i lelei pē he Feitu'u na pea 'oku 'asinisini pē 'a e me'a ia 'oku totonú. Pea kapau te ke vili pē Feitu'u na ke fakahoko ho'o tu'utu'uní. Te u 'atu pē au ki he Feitu'u na ka ko e hā ho'o ongo'í, ki he 'etau ngāue.

Tu'u 'etau ngāue he taimi ni, ko u 'osi tala atu 'a e fo'i me'a ko ē ke fai, kae fakafoki mai ki he Fale ni. 'Oku ke vili ta'e'unua pē Feitu'u na ki he me'a ko ē 'oku ke fiema'ú.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, ngali me'a pē ko ho'o ngāue'aki mai e lea vili ta'e'unua fakamolemole atu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io 'Eiki Minisitā fakamolemole, he ko hono 'uhingá he ko u feinga atú ka tau 'unu, 'oku 'ikai pē tuku. Kei me'a pē Feitu'u na ia i 'olunga, 'ikai pē ke ke me'a ki lalo he taimi 'oku lea ai e Seá.

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, ki'i me'a mai angé Minisitā Laó.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e ki'i fakatonutonu, ki'i tānaki, ki'i tokoni nau hū kātoa pē.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

'Eiki Minisitā Lao: 'Eiki Sea ko e me'a 'oku ke me'a koe ki aí ko e me'a totonu pē ia. Manatu'i 'i he tu'u 'a e Konisitūtoné ko kimautolu e Kapinetí 'oku mau fakalele fonuá. Kā, 'oku *collectively responsible* mai ki heni. Ko e me'a ko eni ko ē 'oku hanga 'e he, ko 'ene fakafofonga'i mai ia mei he Kapinetí. Totonu ho'o tu'utu'uní 'au. Fai ha tu'utu'uní mei heni. Ka *Resolution* e Falé, ko e me'a mahu'inga. Ka ko e me'a ia ko ē 'oku ne hanga 'o fakahoko atú, ko e 'omai ia mei he Kapinetí ki he Fale 'eiki ni ke fai ki ai. Ko e me'a ko ena na'a ke me'a mai ki aí, me'a totonu pē ia. 'Osi eni, mo feme'a'aki he 'oku fiema'u ha tu'utuni ia 'a e Falé. 'E lava pē ia 'emautolu 'o fai 'i he'emau, 'i he *Executive*, ka 'oku to e mamafa ange kapau te tau kau mo koe. Ko e 'uhinga ia 'oku ne hanga mai aí. Totonu pē ia fakalao pē ia. Ko e tokoní pē ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Minisitā, 'e Minisitā Lao. Ko u fakamālō atu ho'o poupoú. Tatau pē ia mo e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Minisitā Leipá, koe'uhí ke fai mo fai ha ngāue ki ai. Ka koe'uhí ko e, 'ikai ke u 'ilo pē ko e hā e to e lea te u ngāue'aki ki he Feitu'u na ko ho'o feinga pē Minisitā ki he me'a ko ē 'oku ke fiema'ú. Pea ko u 'osi fakahoko atu, ko 'ene ki'i tuku mai ha faingamalie mu'a ke u ngāue ki ai pea u fakafoki mai leva ki he Feitu'u na mo e Fale ni.

'Eiki Palēmia: Sea, kātaki fakamolemole. Ko u fokotu'u atu tau fakanounou, fai ā ho'o tu'utu'uní,

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

'Eiki Palēmia: Ko e'uhingá ka tau, na ko ha me'a ia ke tau nonga ai.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mo'oni lahi.

'Eiki Palēmia: Ka ko u 'oatu pē ki'i me'a pē taha. Hou'eiki, neongo ai pē pē ko e hā ha le'o lahi 'etau kaila, neongo ai pē pē ko e hā ha mālohi ha'atau feinga ke ta'ofi ha me'a 'oku mo'oni mo totonu, he 'ikai lava. 'Oku ou fokotu'u atu e fo'i mo'oni ko iá. He 'ikai ke tau lava kapau te tau lomi'i hē, 'e puna hē. Ko e *issue* 'e nofo pē ia heni. 'Oku ...

<001>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Palēmia: ... 'Oua na'a tau 'amanaki 'e mavahe mei he Fale ko eni mou fakamolemole atu. Fai ho'o tu'utu'uní.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tuku ke u fakamā’opo’opo mai pea u foki mai leva ki he Feitu’u na mo e me’a ko ē ko u ma’u ko ē ka tau hoko atu. Me’a mai ange Fakafofonga Niua fika 17.

Vātau Hui: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e ... Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni. Fakafeta’i pē ki he ... taulama e fononga’anga ‘o e uike faka’ofa’ofa.

Sea ko e tu’u hake ‘a e motu’a ni koe’uhí ko e me’a na’e fakahoha’a ki ai e motu’a ko eni ‘i he uike kuo’osi. Na’e lava lelei e fakataha ‘a e Kōmiti Fili Sea. Pea na’e ongo’i ‘e he motu’a ni ‘oku fiemālie ‘i he tali na’e ‘omi ‘e he kau mēmipa ko ia mei he kautaha vakapuna fēfolau’aki vakapuna ko ia fakalotofonua.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E, ki’i fakamolemole pē ‘e Fakafofonga ē ‘ai pē ke tau fou pē hetau founa ngāue. Ko fē homou tohi mou foki mai ki he Fale ni na’a mau fekau’i ke mou me’a ki, ‘o ‘ai e kōmiti pea ‘atu mo ho’omou sēniti pea ‘atu mo ho’omou Sea pea ‘oku totonu ke mou faitohi mai ‘a e Sea ‘o ‘omai ki he Fale Alea ke fakafe’unga mo e tu’unga ko ē ‘o e Fale Alea pea ke toki me’a. He ‘ikai ke u ‘oatu ha faingamālie ke ke me’a ki he līpooti ko ena kae ‘oua leva kuo mou līpooti mai ki he Falé ke mea’i he Fale kotoa.

Vātau Hui: Sea ko e ki’i fakahoko atu pē Sea ‘a e ki’i fakahoha’a nounou pē ko eni Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a kapau ‘e loto ki ai e Fakafofonga Niua.

Vātau Hui: Ke fakanounou’aki e fakahoha’a.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kapau ko ha me’a kehe tukuange e me’a e līpooti ke fakahū mai mu’a e līpooti pea mou ...

Fakamālō’ia tokoni kuo fakahā mei he *Real Tonga* ‘e hoko atu fepuna’aki ki Niua

Vātau Hui: ‘Ikai ko ha līpooti eni Sea ka koe’uhí ko e fakahoko pē eni ia ko e, ‘i he fiefia ‘a e motu’a ni koe’uhí ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai he taimi ni ‘a e fakahoko fatongia ‘a e kautaha ni. ‘Oku nau fiema’u ha tokoni mei he Pule’anga Sea pea ko ia ia ‘a e me’a ‘oku fakahoha’a ai ‘a e motu’a ni. Pea kātaki pē Sea ko hoku fatongia pē ia te u ha’u pē ‘o fakalēlea pē heni he ko e me’a ia na’e ‘omi au he kāinga ke u ha’u ‘o ‘omai honau le’o ke fakahoko atu. Ka ko u fakamālō atu Sea pea ko u fakamālō ki he Hou’eiki Minisitā kae ‘uma’ā e kau Fakafofonga ho’omou tokoni mai ki he kole ko ē ‘a e motu’a ni na’e fai fekau’aki pea mo e feinga ke ‘omi pē ‘i ai ha vakapuna ‘e puna ki he ongo Niua. ‘Oku te’eki ai māhino pē ‘e puna ‘a fē ka ko ‘enau tali ‘e puna. Mālō ‘aupito Sea e ma’u faingamālie.

Fakamahino puna vakapuna ki he ongo Niua he Pulelulu uike ni

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni Sea ka u ki’i tokoni miniti pē ‘e taha ki he me’a ‘oku me’a ki ai e Fakafofonga. Kuo ‘osi, na’a ku ‘osi fetu’utaki pea mo e *owner* mo Tēvita Palu kātaki fakamolemole. Pea kuo ne ‘osi, ma ‘osi alea ‘e puna e vakapuna ‘i he Pulelulu ko eni. Ko e ngaahi me’a kimui kuo ‘osi fakatonutonu e me’a ko iá ka ko e kole mai, ‘ai ke fonu e vakapuna he ko e fo’i *formula* ka puna ha toko taha ‘e vahevahe he ‘e toko taha ko iá totongi e tukuha. Ka fonu, ko e ki’i kole atu pē ‘e Fakafofonga ke ke kole ā hotau kāinga ke mou hekasi e vakapuna ke, mālō.

Vātau Hui: Sea ka u ki’i tokoni atu pē Sea. ‘Oku lolotonga fonu pāsese puna ki Niua Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E ...

Vātau Hui: Fonu atu fonu mai.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō.

Vātau Hui: Fonu mahua e fu’u vakapuna pea mo e ngaahi fiema’u ke ‘ave. Ko ia Sea mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e ‘Eiki Sea e Fale Alea ‘o Tonga. Tapu ki he ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu ki he Hou’eiki Nōpele ‘o e fonuá tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí tapu ki he Kalake Pulé kae ‘uma’ā e kau ngāue e Fale. Tau fakafeta’i ki he ‘Otua mālō ho’o laumālie lelei Sea tau a’u mai ki he uike mahu’inga ko eni. Ne u fanongo ki he Tō Folofola ‘a e Fehuhu ‘o e fonuá ‘o felāve’i pea mo e uike mahu’inga ko eni ‘a e kakai fefine ko e fakakoloa lahi ia.

Uesia e ako kau ai sivi hū he palopalema fepuna’aki ki he ongo Niua

Ko ‘eku fokoutua hake ke u poupu ki he Fakafofonga mei Niua. ‘E Sea mo e Hou’eiki ‘o e Falé ko e taha eni ko e ongo koloa mahu’inga eni ‘a e fonua ko e lotu mo e ako. Pea ko u fokoutua atu koe’uhí ko e akó. Tu’u ‘emau ngāue lahi ‘aupito ko e ‘ikai ke lava fai ha folau ia ki Niuafo’ou. Fie ‘ave au ‘eku kau ‘ofisa ke nau ō ‘o fakahinohino e kau faiakó mo ako’i kinautolu ki he founa fakapolofesinale fakaonopooni. ‘Osi e ta’u ni ‘oku ‘ikai ke lava ia. ‘ikai ke ‘i ai ha fetu’utaki ia. Ko e feinga foki ke folau atu ‘i he uike ni pea foki mai ‘i he uike kaha’u ka ‘oku ta’epau ‘a e folau vaka ia. ‘Oku lolotonga fakahoko ‘e Sea ‘emau kōmiti fēhikitaki ne u hanga ‘o fakaava e fēhikitaki ke fakahoko ha fēhikitaki e potungāue ke fai ha fakafo’ou mo fakalelei e ako. Ko e koloa mahu’inga ia ‘a e fonua ... ka, ‘a e kau folau ia mei Niuafo’ou mo Niuatoputapu ko e ‘ikai ke ‘i ai ha vaka. Ko e sivi hū ‘oku kamata ia ... hū he taimi ...

<002>

Taimi 1055-1100

‘Eiki Minisitā Ako: ...Ko e hiva kā ‘oku ‘ikai ‘ave ‘a e pepa ia ‘a Niuafo’ou, kuo ‘osi ‘ave ‘a e pepa ia ‘a Niuatoputapu, kā ‘oku ou kole fakataha atu mo e fakafofonga ke kole mu’a ki he vakapuna na’a lava ‘alu ‘apongipongi, koe’uhí ko e patō pē ‘a e 10 ‘apongipongi, sivi hū kātoa tapu mo e ‘ū fonua, he 10 pea toki sivi ‘a e Niuatoputapu ‘i he talamai ko eni ‘a e vakapuna ‘i he ‘aho Falaite, *that’s unfair*. Te ne uesia lahi ‘aupito ‘a e maaka ko eni ‘a e fonua, pē ‘oku fai totonu pē fonua pē ‘ikai.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ka u ki’i tokoni atu ki he ‘Eiki Minisitā. Tapu pea mo e Sea, Sea ‘oku ou fakakaukau ki he ta’etokanga lahi ‘a e kau tokoni ko ē ki he Minisitā, ko e mālō hono ‘ohake ‘a e me’a ko eni ke ‘ilo’i ai leva ‘e tōmui ‘a e sivi ia ki he, ko ‘eku poiní ‘Eiki Sea, ‘oku to e sio ange kau Minisitā ki he ‘enau kau tama ko ē ‘oku nau, ko e ‘uhingá he ‘oku nau nofo nautolu ‘o fakaongoongo mai nautolu ke fale’i mei he kakai ha’ane fiema’u, pea toki ‘omai, ‘a ia ‘oku ou si’i ‘ofeina ‘a e me’a ko eni ‘Eiki Minisitā fakamolemole ‘a e ‘Eiki Minisitā kā ‘oku ou tui ke to e tokanga ange ‘a e kau palopalema pē ‘a e vakapuna ia ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Eiki Sea ka u ki’i tokoni atu ‘Eiki Sea, ko e ‘ū talanoa koē pea mo Tevita Palu na’e māfana mai ia ke puna fakauike, tu’o 4 ‘i he māhina Fakafofonga, ke ‘osi ia kā tau to e sio ‘i he uike hono hoko, ‘a ia ‘oku nau ‘osi ‘osi loto ia ke ta u puna tu’o 4, sio ki ai Fakafofonga, ‘a ia ko ‘eku ‘uhinga Sea ‘oku ou ...

Vātau Hui: Sea ka u ki’i tokoni atu pē Sea ki he ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E ‘Eiki Minisitā ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tali ke ‘osi ai leva ‘a e ki’i fakahoha’a Fakafofonga pea ‘osi ko ia, pē ‘oku ke loto koe ke puna tu’o 7...

Vātau Hui: ‘Ikai, ko ‘eku fie tokoni pē ‘a’aku ia ‘e ‘Eiki Minisitā ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E Fakafofonga fika 17, mo ki’i fanongo mai ko au ‘oku ou ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘E Sea pea ko ‘eku faka’osi pē au ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oleva pē, ‘oleva pē ‘a e Feitu’u na ē. ‘Oua te ke fa’a, ‘oua te ke fa’a fakanāfala ‘i he Fale ni ka ke toka’i ‘a e hou’eiki.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Eiki Sea kātaki fakamolemole ‘oua te ke ngāue’aki ‘a e fo’i lea ko ia he ‘oku ‘ikai ha me’a ko e fakanāfala.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko hono ‘uhinga ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...ko ‘eku me’a atu ko eni ki he kFeitu’u na ke ke me’a fakalelei mai ki he ‘etau ngāue he ‘oku ‘alu ‘o solova ‘a e palopalema.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a ki lalo ‘Eiki Minisitā he ‘oku ke ngāue’aki ‘a e fo’i lea pea ‘oku ke ngāue’aki ‘a e fo’i me’a sio ki ai Fakafofonga, ‘oku ‘ikai ke taau mo fe’unga ki he Feitu’u na ke ke fai ‘a e me’a ko ia.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kātaki Sea ka u faka’osi atu ai leva ‘eku mahino kapau ‘oku fehalaaki ‘eku voka, na’a ku, kātaki ka u faka’osi atu ai leva ‘a e fo’i palopalema ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ikai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...‘e Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a ki lao. ‘E Hou’eiki Minisitā mou fakamolemole mou ki ‘i me’a hifo pē ka u ki’i, ‘oku mou me’a mai ‘i he ke ‘ilo kapau na’a ku kau ‘i he Pule’anga, ‘oku ou kole au ki he Pule’anga ke tau fai ha ngāue, ko ho’omou ōmai ki he Fale ni ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ko moutolu ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ‘a e fonua, pea ko moutolu ‘oku mou fai ‘a e fakapotopoto taha ki hono leva’i mo hono fakakaukau’i ha me’a ke lelei ‘o a’u ki he ‘etau fānau. Kapau ‘oku ‘i ai ha’atau vakapuna ko e hā ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke mou ‘utu ā pē ā ‘etau vakapuna pea ‘ai ‘a e kau pailate ke ō ‘ave ‘a e ni’ihi ko ē ‘oku fiema’u ke tokoni ki he vahe motu ko eni.

Ko ho’omou ‘omai ko ē ki he Fale ni, tuku leva ‘eku ‘āsenita ‘Eiki Minisitā Ako, ‘oku mau ‘ongo’i he ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ‘oku ‘oatu ki he Feitu’u na ke ke ngāue ‘aki, kapau ‘oku *charter* ha vaka pē ‘oku kole ki he sōtia ke nau ke ‘alu ‘a e kau faisivi. Na’a ku ‘osi ma’u ‘e au ‘a e fo’i ongoongo ko ena kā na’a ku kole ki he Fakafofonga fika 17 ke me’a atu ki he Feitu’u na ke mo feme’a’aki koe’uhí kae tukuange pē fatongia ‘o e motu’a ni ki he Sea.

‘Eiki Minisitā Ako: ‘Eiki Sea ‘e lelei ke u faka’osi atu?

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E lelei pē kā ‘oku ke mea’i ...

‘Eiki Minisitā Ako: Fakafeta’i.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e hā koā ‘a e me’a ‘oku ke to e hanu mau ko moutolu ‘oku totonu ke mau kole atu ki ai pea mou fai ha me’a ma’a e kakai..

‘Eiki Minisitā Ako: Ko e Palu *Aviation* ia ‘oku ‘ikai ko ha vaka ia ‘a e Pule’anga, ko e vaka ia ‘a e tokotaha kehe.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i ai ‘a e vaka ‘e ua ‘a e Pule’anga ‘oku ‘ange ki he Palu *Aviation*. ‘Ikai ke kei lava ‘o fai ha ngāue fakavavevave ‘e he Feitu’u na ‘ange ki he Minisitā Leipa ko ia ‘oku ne lava ‘o fai ‘a e ngāue, ke mou feme’a’aki.

‘Eiki Minisitā Ako: Sela ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: He ‘oku ‘osi a’u, Sela, ‘oku ‘ikai ko ha Sela pōpula au.

‘Eiki Minisitā Ako: Fakamolemole atu. Sea kātaki fakamolemole ko e sivi ‘oku fai ‘i he Pulelulu, ko e vaka ‘a e sōtia ‘oku fa’a ‘alu, kā ‘i he ‘enau taimi ko ē ke fai ai ko ē ‘enau ‘a’ahi, *surveillance* kā ‘o kapau ko e tamasi’i ko ē ‘oku ‘eikivaka ‘oku kei ‘i ‘Aositelēlia ia ‘e toki ha’u ia mahalo ‘i he Tu’apulelu pē ko e uike kaha’u, kā ko e ‘uhinga eni pea kapau te mau nō ‘oku pa’anga ‘e tolumano ‘a e nō ko ia ‘a e Voea...

Lord Nuku: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea. Ko ‘eku fakatonutonu atu ‘Eiki Sea ki he me’a ‘oku me’a mai ai ‘a e ‘Eiki Minisiutā ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakatonutonu.

Fatongia Potungaue Ako ke totongi ha vaka ke ‘ave pepa sivi hū fānau

Lord Nuku: ‘Oku mo’oni ‘a e ‘Eiki Minisitā kapau he ‘ikai ke lava ‘a e sivi ‘o ‘ave ‘apongipongi ‘e uesia, kā ko ‘eku fakatonutonu atū ‘Eiki Sea ki he me’a ko ē na’a ke me’a ki ai, ‘osi paasi ‘a e vouti ko eni ko ē ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako, ko e fatongia ko ia ‘ave sivi ki he me’a ko ē na’e fai ki ai, ‘ikai ke tau hanga ‘etautolu ‘o tukuaki’i heni ‘a e kautaha vaka mo e hā, ko e me’a ko ē ‘a e kautaha vaka he me’a mai ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā ko eni ko ē Leipa, totongi ‘a e vakapuna ke ‘ave ‘a e sivi he ‘e uesia ...

<005>

Taimi: 1100-1105

Lord Nuku : ... fakalūkufua ‘a Tonga ni. He ko e me’a ko e ‘e hokó, kapau ‘e ‘uluaki sivi ‘a Tonga ni, ‘apongipongi, toki sivi e he uike kaha’ú, ko e mo’oni kotoa e sivi, ‘e ‘ave ki he ‘ū feitu’u ko ē ‘oku te’eki ai sivi. Ka ko e me’a ia ‘oku ou kole atū, ‘Eiki Minisitā, ko ‘eku fakatonutonu atū. Totongi e me’a ko eni he ‘e uesia e to’utupu e fonuá. Totongi, totongi’aki e patiseti ko ē na’e ‘oatú. Pea na’e ‘osi ‘i ai ‘a e silini na’e talamai pea mei he Pule’angá. Ka ‘i ai ha *project* makehe, ‘oku tuku fakatafa’aki e silini ke fai’aki. Pea ko e *project* makehe ‘eni ‘a eni ko ē ‘oku ke me’a mai ki aí. ‘Oku ‘uhinga ‘emau fakahoha’a atū, ‘Eiki Sea, he ‘e uesia fakalūkufua a Tonga ni kátoa, he me’a ko eni. ‘I he sivi ‘o e ta’u ni. Maumau’i e fānau ako ko e ke teuteu hū, tu’unga ko ē te nau ‘i aí. ‘Ikai ke lava ia ‘o fakapapau’i. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fokotu’u atū. To’o mai ha silini mei he patiseti ko ē na’e ‘oatu ki he Pule’angá, totongi’aki e vakapuná ke ‘ave pē e sivi ia. Ko e me’a ia ‘oku fai ki ai e tokangá, ki he fānau ‘e lau mano ‘i he fonua ni, ‘e teuteu sivi. ‘Ikai ke lava ‘o fakamā’opo’opo koe’uhí ko e pehē ko e ‘ikai ke ‘i ai ha vakapuna. Ko e ta’etotongi e vakapuná, kae puna e vakapuná, Sea.

'Eiki Minisitā Ako : 'E Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o : Ko au.

'Eiki Minisitā Ako : Ko e kau Makí foki na'e ōmai mei Hahake 'o 'ilo'i ko ē e 'alo'i'anga 'o Sisu 'i Petelihemá. Pea 'oku ou fiefia au, ko e 'Eiki Nōpele mei Hahake. Poupou mai ki he akó. Fakafiefia lahi 'aupito. Ka ko e 'uhingá pē foki, fa'a me'a mai e Minisitā Pa'angá. Mou tokanga ki he'etau pa'angá, fakapotopoto. Pea ko e 'uhinga, 'oku 'i ai e 'esitimeti ia 'oku 'omai, 'Eiki Nōpele, ka ko 'eku fakapotopoto lelei tahá eni.

Lord Nuku : Ki'i fakatonutonu atu pē mu'a ki he Minisitā, 'Eiki Sea. 'Ikai ha pa'anga ia ki he hopo ko eni ko e na'a ne me'a ..... 'Oku 'ikai ke tokanga ia ki he fānau akó. Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o : Sai, Hou'eiki, mou fakamolemole . 'Oku 'i ai pē 'a e taimi 'oku tau ki'i mālōlō mo tau ki'i mālōlō ai. Mālō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<006>

Taimi: 1125–1130

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea Le'ole'o e Fale Alea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō Hou'eiki. Fakamālō atu 'Eiki Palēmia, 'uhi ko e ki'i taimi na'a tau ma'u ha ki'i mālōlō. Tau foki mai ko u tui kuo 'i ai ha ngaahi me'a fo'ou. Lava atu e 'ū me'a fekau'aki mo e tafa'aki ko iá kotoa. Me'a mai 'Eiki Nōpele ko eni mei 'Eua 'oku 'ikai ke, 'osi fe'unga ia. 'A ia ko e 'Eiki Nōpele pē mei Vava'ú, 'osi ko ia pea tau foki leva ki he Minisitā Polisi.

<001>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Sea Le'ole'o: ... Me'a mai.

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu ki he 'Eiki Palēmia hūfanga atu 'i he tala fakatapu kuo aofaki ho Fale ni he pongipongi ni. Sea ko u tokanga pē au ki he *issue* 'e ua hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia. 'Ikai ke u lava 'o mālōlō lelei mo lau 'eku folofola he Sāpate 'i he me'a ko ē 'a e Palēmiá ko e tu'utu'uni faka'aufuli, toka mei ha taki 'o ha fonua ke tau ō 'o ngāue pōpula kātoa pea 'oku kau ai e kongā e me'a 'o e pongipongi ni.

Pea ko u manatu ai Sea ki he hopo ko ē 'oku talanoa'i ko ē ho fonua 'i Vava'u ke ta mo'uá he na'a ta, na'e faka'ilo taua. 'Oku 'uhinga pehē Sea 'a e hoha'a e motu'a ni ko u, hangē pē ko e me'a ko ē 'a e Minisitā Pa'anga, 'ikai ke u lava 'o nofo lelei. 'Oku ou lave'i 'oku laumālie lelei 'a e Minisitā Pa'anga kuo lava 'o mānava. Ki'i me'a mai e 'Eiki Palēmiá kiate au na'e 'ikai pē tali he 'Otuá ia neongo ko e kakai fili 'a e kakai Siuta. Pea u talaange mo'oni 'aupito koe Palēmia ko hono 'uhingá he 'oku 'ikai ke kau 'a e 'Otuá ia mo e faihala.

Sea ka ko e pongipongi ni ko e me'a 'e taha ko u nofo ai 'o fai 'eku, 'oku ou lolotonga muimui he taimi ni he *media*. Pea 'oku mo'oni 'aupito e me'a 'a e 'Eiki Palēmiá kuo lahi e ngaahi tukuaki'i hala 'oku fai 'e he ngaahi ongoongo e pepa... pē ko e hā e mo'oni. Pea ko u fakamālō au ki he 'Eiki Palēmiá fai ai 'ene *press release* pea ko u kau ma'u pē au ia he fa'a mamata ai ko e 'uhingá ke u ma'u tonu ai e me'a 'oku fononga ai e Pule'anga. Falaite kuo'osi ko u kumi 'eku pepa 'e fā.

Pepa 'e taha 'oku 'ikai ke nau laine tatau mo e ngaahi pepa ko ē pea ko e taha 'a e fakalea 'a e pepa 'e taha 'oku 'omai pē ia ko e taha pē ia 'o e *issue* ko e konga pē ia ki he mahu'inga 'etau ngāue faka-Fale Alea hangē ko e fakamaama fakalao na'e fai he 'Eiki Minisitā Lao. Ko e me'a kotoa pē 'oku fekau'aki mo ha kau Fakafofonga 'o e Fale Aleá 'e lava pē Sea ke 'omai ki ho Fale ko e fie'ilo pē.

Tokanga ki ha tali Pule'anga ki he fakatu'utāmaki ne hoko mahalo'i kau ai Minisita Fefakatau'aki & Palēmia

Ko e fie'ilo 'a e motu'a ni 'o fekau'aki pea mo e 'ekisiteni ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Leipa. He 'oku kau ia he ngaahi *issue* na'e taukave'i he 'e he 'Eiki Palēmia 'o Tonga 'o e 'aho ni 'a e ngāue fakapotopoto'aki 'a e me'angāue 'a e Pule'anga. Ko 'eku lave'i hifo ko 'eku lau 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u fakamatala ho'ata ki tu'a ke lave'i ko e hā e 'uhinga e me'a na'e 'ekisiteni ai he fu'u taimi pehē tu'apō. 'Oku totonu nai ko 'Aositelēlia ka ma'u ha *MP* 'i ha *night club* kau ia he angakovi ki ha tokotaha ko ha ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni atu 'oku mo'oni 'aupito e 'Eiki Nōpele ka u ki'i tokoni atu.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oleva pē 'oleva pē ke 'osi. 'Eiki Nōpele ko e 'osi pē ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u ki'i tali atu 'oku lava pē.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oleva pē 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Kuo 'osi e me'a 'oku ke tokanga ki ai ?

Lord Tu'i'āfitu: 'Ikai Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io pe'i me'a mai pē 'osi pē pea ke toki tali 'e 'Eiki Minisitā.

Lord Tu'i'āfitu: Ka ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni, ko e hā e me'a kuo longoa'a ai e *media* pea kuo nau fehu'ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha tali mei he Minisitā ko eni pē ko e Pule'anga 'a e 'uhinga mo e 'ū me'a na'e hoko fekau'aki mo e koloa 'a e Pule'angá 'o maumau 'i ha taimi 'oku 'ikai ke fai ai ha ngāue 'a e Pule'anga.

Hono uá eni Sea. 'Oku ongoongo kovi ai mo e 'Eiki Palēmiá kapau 'oku 'ikai ko ha mo'oni. Na'e kau mo e 'Eiki Palēmia he 'ekisiteni ai? Sio ko e me'a ia 'oku fiema'u he motu'a ni ha ongoongo kae 'ata'atā pea mo'oni e me'a 'a e Palēmia, ko e fo'i 'ekisiteni ko eni 'oku me'a 'ata holo ai pē 'a e 'Eiki Palēmia 'o Tonga. He 'ikai ma'u pē na'e kau koā ai pē 'ikai ka 'oku ngalivale 'a e hanga 'e he kakai 'o 'omai e ngaahi talanoa pehē 'oku 'ikai ke hanga he 'e Minisitā 'o tali ke 'osi ka tau hoko atu ā kitautolu. He 'oku 'ikai ke to e kau e kakai ia hono fehu'ia ko e hā e ngāue hoko atu ke fakalelei'i 'a ē na'e hoko ki he 'Eiki Minisitā ko eni.

Ko hono faka'osi pē Sea, kapau na'e kau 'a e 'Eiki Palēmia he 'ekisiteni ko eni na'e fokotu'u 'a e Minisitā ko eni na'a na 'ekisiteni ko ha *PA* 'a e Palēmia ke ne fale'i. Ko e feitu'u 'oku me'a holo ai 'a e Palēmiá 'oku totonu ke 'i ai 'ene fale'i ai. He na'e me'a heni pea 'oku kei ma'u pē he miniti heni 'a e fai hono alea'i e fokotu'u tau'atāina 'a e 'Eiki Palēmia pea 'oku tonu pē ia ki he mafai mo e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Palēmiá ha taha ke fale'i kiate ia 'oku tonu ma'u pē ke 'i he tafā'aki ma'u pē 'a e Palēmia. Tu'unga mamafa 'oku 'i ai 'a e 'Eiki Palēmia ka ko e fakatu'utāmaki ko eni 'oku ...

Taimi: 1135-1140

Lord Tu’i’āfitu: ...’oku hoko, ‘oku kau noa’ia ai ‘a e lāngilangi mo e ongoongo ‘o e ‘Eiki Palēmia na’e tonu ke fai mo hā mai ‘a e Minisitā ko eni kae tuku ‘ene faka’uhinga ‘i he Fale ni, ‘o fai mo ne tala ‘a e mo’oni ki he kakai kae hoko atu ‘a e ngāue ia ‘a e Minisitā pea mo e Kāpineti.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e tu’o tolu eni ‘a e hake ‘a e me’a tatau, ka u ‘oatu ‘e au ‘a e tali tu’o tolu eni, tu’o taha pē ‘ete fanongo ki ha fo’i poini mahino ia pe au tali atu ‘e au....

Lord Tu’i’āfitu: Ko e faka’osi Sea, ko e faka’osi ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ene ‘osi pē pea foki atu ki he Feitu’u na.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: *Ok, mālō.*

Fehu’ia tu’utu’uni Kapineta ki he maumau e koloa he fakatu’utāmaki

Lord Tu’i’āfitu: Ko e faka’osi Sea, ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ki he ‘Eiki Palēmia tapu mo ia, kuo fai ha tu’utu’uni fakakāpineti ki he maumau ko eni ku o hoko na’e ‘i ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko eni? Fekau’aki mo e koloa ‘a e Pule’anga? Ko ia pē Sea ‘oku ou lava atu mālō ‘a e ma’u taimi.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai koe ‘Eiki Minisitā Leipa.

Tali Pule’anga ki he fakatu’utāmaki ne hoko maumau ai koloa e fonua

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘a e Sea, fakamālō ki he Nōpele ‘ene tokangaekia ‘a e koloa ‘a e fonua mo e anga ē faka’uli holo ai, ka u ‘oatu mu’a ‘a e ki’i tali nounou pē ko eni. ‘Uluaki ko e motu’a ni ‘oku ‘ikai ke si’i ma’u kava mālohi ko e motu’a Māmonga eni. Ko e ua na’a mau lele atu ‘i he ‘aho ko ia na’e fai ‘a e ki’i *cocktail* ‘i ‘Amipasitōa Nu’usila, pea na’e ‘ikai ke u mea’i kā na’e mahalo na’e ki’i mau ōmai mautolu ‘o fai ‘a e pōtalanoa mo e kau ‘Amipasitōa mahalo na’e ‘alu ‘eku ki’i faka’uli ‘a’aku ia ‘o ki’i kau ‘i he inuinu, ‘ikai ke u mea’i ia ‘e au, pea ‘osi ko ia pea ma foki mai pea ‘oku ou ‘eke ma’u pē, ‘e faka’uli na’a ke inuinu? Talamai ‘e ia, ‘ikai ‘oku ou mau pē au pea ma lele mai leva ‘ou talaange ‘ave au ki hoku ‘api, pea ma ō leva ‘o tuku au ki hoku ‘api, pea ko ‘ema fo’i fepulingaki ko ia, he ‘oku ‘ikai foki te u faka’uli Sea, ko e toki ofongi pē au ‘i he pongipongi kuo *accident* ‘eku faka’uli ‘a’aku ia ‘i he me’alele, ko e ki’i tali ko ē ‘oku ou ‘oatu Sea ‘oku ou fakamālō au ki he ‘Eiki Nōpele ‘i he’ene fie ‘ohake ‘a e me’a tau pehē ‘oku maumau ai ‘a e koloa ‘a e Pule’anga, ta u pehē mahalo na’a valuafe hono ngaahi.

Kā ‘oku ou ki’i ‘ohovale ‘etau tokangaekina ‘a e 8000 kae tuku ‘a e hivanoa miliona, ‘ikai fie tipeiti ia ki he hivanoa miliona kā ‘oku fie fanongo ia pē ko e hā ‘a e me’a na’e hoko ki he pa’anga ‘e valuafe, ‘ikai ke u si’i kau ai.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Minisitā, ‘Eiki Minisitā....

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kā ‘oku ou pehē ko e me’a ia ‘oku ta’e’uhinga ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Minisitā Leipa ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io, ‘io kātaki Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka kuo ‘osi ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oleva ke faka’osi atu ‘eku tali he ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga lelei kiate au ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tali pē me’a ko ē ‘oku ‘oatu tuku ‘a e me’a ko ē ki he hivanoa miliona he ‘oku lolotonga fai ‘emau ngāue ki ai, ‘oku ‘ikai koā ke ke fanongo ki he me’a ‘oku mo me’a lō ua ki lalo...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io, ‘e Sea kātaki ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia, ko ‘eku ‘uhinga eni he ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mo me’a lōua ki lalo, mo me’a lōua ki lalo...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ‘ohake ‘a e me’a ko ē pea ‘oku ke hanga ‘e koe ‘o ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ...me’a ki lalo ‘e Minisitā ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kātaki Sea ‘omai ha ki’i faingamālie kātaki.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a ki lalo ‘Eiki Minisitā fakamolemole. Ko e ‘uhinga ho’o talí tali pē ‘e he Feitu’u na pea ‘osi, fe’unga ia kā tau hoko, ko e hivanoa miliona....

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kātaki...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a ki lalo kae ‘oua leva ke u ‘osi atu ka ke toki me’a mai. Pea ko e ‘osi ko ia pea ke toki, pea te u foki mai leva mo e me’a ‘oku ke hoha’a ki ai. ‘Oku hangē ko ē ‘oku ‘i ai ha kovi ‘a e Feitu’u na ‘oku ke hanga ‘o kumi nai ha ‘uhinga he ‘ikai ke te me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele ki he hivanoa miliona, ‘ikai ‘oku tau tokanga ki he me’a ko ia, kae tuku mu’a ke mau foki mai mo e me’a ko ia.

Kā ko e tali ko ē ‘oku ke ‘omai ‘osi fe’unga, ‘ikai ke u to e ‘i ai ha taimi te u to e loto ke u to e ‘oatu ki he Feitu’u na, kuo fe’unga tau fai’aki ia, pea ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au hou’eiki pē ko e hā ‘a e me’a ‘oku tau to e fehu’ia ko ena ‘oku ne me’a mai ‘a e Minisitā ko e maumau na’e fai ia ‘e he tama faka’uli pea fai’aki ia. Kapau na’a mou hanga ‘o mou me’a ki he tohi ko ē ‘a Tu’ilāepa, ‘ikai ke teitei tokanga ‘a Tu’ilāepa ki he me’a ko e mītia fakasōsiale, langa pē ‘a Apia ‘i he’ene tokanga ke fai ha ngāue ma’a e fonua, hoko ‘a e ‘ū me’a mītia fakasōsiale ke ne uesia lahi tautolu ai.

Kā ‘oku ou pehē ‘osi fe’unga ‘Eiki Nōpele kā tau hiki mu’a ki he Minisitā Polisi he ‘oku ‘i ai ‘a e me’a mahu’inga ‘oku ‘i ai ‘a e ‘oku me’a mai ‘a e Minisitā Polisi.

Ongoongo ki he ngaue ‘oku fakahoko ‘e he Potungāue Polisi

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mālō ho’o laumālie ki he pongipongi ni pea ‘oku ou fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, Sea ko hono ‘uhingá pē Sea, ko e tu’utu’uni ‘a e Konisitūtone ‘oku taliui ‘a e Kāpineti ki he Fale ko eni, pea ‘oku ou loto ai Sea ke u ‘oatu pē mu’a ‘a e ki’i konga fakamatala ko eni, ke mea’i pē ‘e he hou’eiki. Te u kamata pē Sea ‘i he me’a koē na’e fai ki ai ‘a e lave ko e ‘uhingá ko e ko e motu’a ni ‘oku ‘i he lakanga ‘o e Polisi. Sea ka u fakahoko atu pē mu’a ke mea’i ‘e he Fale Alea kae pehē ki he kakai ‘o e fonua.

Pea ‘oku ou fai ‘a e lea ko eni Sea ‘oku ‘ikai ko ha fakamatamatalelei ko e me’a mo’oni eni na’e hoko. Ko e taimi ko ē na’a ku fanongo ai ki he *accident* ‘i he me’alele ‘a e Minisitā, na’a ku ui leva ‘a e Komisiona ‘o fakahoko ange ki ai, ‘oku fiema’u ke fai ha ngāue ki he faka’uli ‘a e Minisitā, pea kapau na’e kau ai pea mo e Minisitā puke lōua naua.

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā Polisi : ... fai ha ngāue ki ai. Ko e fakamatala ko eni 'oku ou 'oatú, 'oku 'ikai ko ha to e fakakatakata. Kuo pau ke tā sīpinga e kau Minisitā ia. Pea 'oku ou fakafeta'i pē, Sea, ko e lipooti na'e 'omai ki he motu'a ni, na'e 'ikai ke kau ai e Minisitā, pea na'e 'ikai ke kau ai e Palēmiá. Pea na'e puke e faka'ulí. Ko e 'api hanga atu ki he me'a ko ē na'e hoko ai *accident*, ko e 'api ia e 'Ofisa Polisi, pea na'e kau e ni'ihi he 'api ko ení he mu'omu'a ki aí. Poiní, falala'anga e fakamatalá, Sea. Pea 'oku kei hoko atu e ngāue ki ai, ka 'oku ou fakamālō pē, Sea. 'Oku ou kole pē au ia. Taimi ko iá, Sea, na'a ku lolotonga Le'ole'o 'i Fale Pa'anga, na'e me'a e Minisitā Pa'angá ki muli. 'Oku mou mea'i pē ko hono 'uhingá, ko e Minisitā Pa'angá 'oku ne tokanga'i e koloa e fonuá. Ne fakamo'oni e kau Minisitā ki ai, mo e kau *CEO*, na'e 'oatu e tu'utu'uni 'a e motu'a ni, 'o fakamanatu, fekau'aki mo e ngaahi me'alele 'a e Pule'angá. Kuo pau ke tau ia 'i hono tau'angá, pē ko e 'api e Minisitā, pea ke fou 'i he founa tu'utu'uni 'a e Pule'angá.

Ko e ki'i ngāue ia na'e fakahoko 'e he motu'a ni, Sea, ke fakapapau'i 'oku mātu'aki tau'atāina \ hono tokanga'i e Laó. Pea 'oku ou 'ilo pē na'e mamafa ki he Komisiona Le'ole'o 'i he taimi ko iá 'a e me'a na'a ku fakahoko atú, Sea. Ka ko e mo'oni ia, na'e 'ikai ke kau ai ha Minisitā.

Hokohoko atu ngāue kau polisi hono puke faitoó konatapu

Sea, ko e ki'i me'a hokó, 'oku ou loto ke lipooti atu ki ho Falé, 'i he pongipongi ni. 'E toki fakahoko mai 'a e kole *supplementary budget* 'a e Potungāue. Mou mea'i, Hou'eiki, 'a e feinga 'a e Potungāué ke fakafepaki'i 'a e hake mai 'a e faito'o konatapu. Pea 'oku ou fie lipooti atu pē, Sea, ko e ngāue ko ení, 'oku lele hokohoko. Pea lolotonga e *weekend*, na'e puke 'e he kau polisi, ha ni'ihi 'i Hahake, fakataha pē pea mo e ngoue maliuana, maliuana kuo 'osi fakamōmoa, mo e pa'anga. Kau ai e kakai tangata mo e kakai fefine. Ko e ni'ihi nofo vao eni, Sea. 'A ia ko e poini ko ē 'oku ou fie fakahoko atú, Sea, ko e ngāue ko ení 'oku lele hokohoko. Kuo vahe'i ha Va'a makehe ki he Faito'o Konatapu, ko hono 'uhingá, ko e folofola 'a 'Ene 'Afió, pea mo e tokanga makehe ki ai ho Falé, Sea. Makehe 'aupito, pea 'oku filifilia 'a e ni'ihi 'oku 'ave ki aí. Pau ke *scan* honau *background*. Ko e kamata e ke kongá 'enau ngāue, Sea, mo e ngaahi puke pē ia 'o e faito'o konatapu kehekehe, 'oku 'ikai ke lava 'o fakahoko mai, Sea. Mahalo na'e mea'i pē 'e he Hou'eiki, na'e 'i ai e *operation*, na'e puke ai e 'ofisa polisi. Ko e kongá ia e ngāue ko iá, Sea. Pea 'oku tu'u mālohi 'a e Potungāue ke fakapapau'i 'oku matu'aki *clean up* 'a loto ke ma'a, pea fai mo ha tokoni ki tu'a, ko hono 'uhingá pē ko e faito'o kona tapú.

Ko e ngaahi fakamatala kātoa, 'oku a'u ki he fānau akó, 'osi ma'u ia 'e he Potungāué, Sea. Pea ko e feinga eni 'a e Potungāue ke fakakakato. Pea ko e lipooti mai pē ia ki he ngāue lelei 'oku fai 'e ho'omou Potungāue Polisi, ke mea'i 'e he Hou'eiki. Mālō 'aupito e ma'u taimí, 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō, 'Eiki Minisitā Polisi, mālō e ngāue. 'Io, 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'i'āfitu : Tapu mo e 'Feitu'u na, Sea. 'Oku ou fakamālō ki he Minisitā Polisi, kuo u fiemālie. Ko e fakamatala totonú ena. Me'a pē 'oku tokanga ki ai e motu'a ni, Sea. Kuo maumau e koloa 'a e Pule'angá, pea 'oku to e 'asi e veeni fo'ou ia 'a e Minisitā, 'oku me'a holo ai. Tonu pē ke fakamahu'inga'i hotau fatongiá ko e koloa kotoa 'oku tau ngāue'aki, ko e koloa 'a e fonuá, hangē ko ia 'oku taukave'i 'e he Palēmia. Lele atu au, kuo u pehē 'e au ko ho'o me'alelé, Sea, ta ko ē ko e me'alele tatau pē ia mo e me'alele fo'ou 'a e Minisitā ko eni ... Ka 'oku tonu pē ke nau tokanga 'o fakamahu'inga'i 'a e koloa 'a e Pule'angá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ka u ki'i tali atu pē. Ko e kuo ai e me'a, ka u ki'i tali atu. Tuku mai ha ki'i faingamālie ki he Feitu'u ni, ke fai atu ha ki'i

'Eiki Sea Le'ole'o : 'Oua te ke to e tali 'e he Feitu'u na. 'Eiki Minisitā, me'a hifo pē. Me'a ki lalo, fakamolemole pē. 'Oku ou tui pē, 'Eiki Nōpele, 'oku 'osi fe'unga pē e tali kuo 'omai 'e he .... Pea ko e fatongia ia e Pule'angá. Ha'u leva 'oku maumaú, kuo 'osi mahino ko e maumau'i 'e he faka'ulí, kumi ha me'alele ke 'oange, na'a faifai kuo me'a pasikala 'etau Minisitā. 'Ange, kuo pau ke 'ai ha me'alele fe'unga ke 'oange ki he Minisitā ke ne ngāue'aki. Ka 'oku ou fakamālō atu ki hono tali e me'a ko iá. 'Eiki Palēmia, 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke to e tokanga ki ai e Feitu'u na?

Tokanga ki he maumau fakahoko 'e he mītia fakasosiale

'Eiki Palēmia : Sea, 'oku ou fakatapu atu ki he Feitu'u na. Ka ko 'eku, 'Eiki fakafofonga Nōpele. Ko e me'a ko ena 'oku ke lave ki aí, na'e 'osi lipooti mai pē 'e he'eku fānaú kiate au, 'a e fakamatala ko ena na'e 'asi ko ená. Pea ko e tu'utu'uni ko ē 'a'aku ki he'eku fānaú. 'Oua na'a tau. 'Oua na'a mou ...

<006>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Palēmia : ..mou tali ha me'a 'e taha. Ko e fo'i me'a ko iá na'e 'ai he *Facebook* na'e fu'u kovi 'aupito, 'a e tala ko ia na'a ku kau ai. Ka ko 'eku kole pē 'a'aku eni ki he fa'ahinga ko ē 'i he *Facebook* ko ē 'oku nau fa'a lau mai ki he motu'á ni, mou hokohoko atu pē moutolu, 'oku 'ikai ko ha me'a ia.. Ko 'eku fakamanatu pē kia moutolu, 'oku .. na'e lea 'a Tu'ilakepa 'o ma ki'i pōtalanua 'o ne hanga 'o vahevahe mai kiate au 'ene palopalemá he me'a ko eni 'oku hoko. Ko e me'a tatau pē, pea 'oku ne tui tatau. Fakangalo'i 'aupito 'aupito pē 'a e me'a ko eni 'oku lau atu ki he motu'á ni, kae hangē ko e Palēmia Ha'amoá, ka 'oku 'i ai 'a e fo'i *network* foki ia ko 'eku ma'u ia 'a'akú. Pea 'oku si'i nofo noa pē 'a e si'i kakai 'e ni'ihii, ka ko e ni'ihii eni 'oku nau hanga ko ē 'o teke ko ē nautolu ke fai 'a e me'a ko eni. Hoko atu pē mo moutolu 'oku 'ikai hano kovi 'o'ona. Ka 'oku ou fakatokanga atu kia moutolú, 'oku fu'u lahi 'a e maumaú 'i he ngaahi fakamatala pē 'oku 'ave ki he *media*, pea te ne fakatupu 'a e maumau hotau ki'i fonuá ni, Ko ia 'a e kole atu ki he ni'ihii ko ení, ke hangē ko e me'a ko ena 'oku ke lipooti maí, 'Eiki Nōpele, mālō 'aupito ho'o hanga 'o lipooti. Ko e mo'oni ia na'e 'osi to'o 'a e falala ia 'a e kakai tokolahi, to e fakautuutu 'a 'enau ta'efalalá he ngāue 'a e ngaahi ngāue ko ia. Ka ko eni kuo 'ohake he 'ahó ni, pea 'oku ou fakamālō atu au 'aupito ki he 'Eiki Minisitā Polisi he'ene 'oatu 'a e tali ko eni.

Tokanga ki he tauatāina e Fale Alea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, kātaki pē 'e lava ke u ki'i.. he 'oku to e 'i ai 'a e fo'i me'a tu'o 2 ia 'oku ne 'omai, ka u tali atu. Kapau 'e faingamālie, pea 'omai mo ha'aku ki'i faingamālie 'a'aku ke u ki'i 'ai mo au ha'aku ki'i fakamatala Ka u 'oatu mu'a e ki'i tali nounou ki he me'a hono 2 'oku ne 'ohake. Kuo 'osi *settle* mahalo 'e he Minisitā Polisi, 'ene hoha'a ko ia pē na'a ku kau ai mo e Palēmiá, pea mahino ia. 'Oku ne to e 'ohake eni 'a e *issue* 'e taha, 'oku ou faka'uli au he me'alele fo'ou. Ko e si'i me'alele ko iá Sea 'e Hou'eiki, ko e me'alele ia 'eku *CEO*. 'Oku 'ikai ke u hanga 'o fakatau ha'aku me'alele fo'ou. Ko e me'alele 'eku *CEO* 'oku ne 'omai ke u si'i ngāue'aki, kae 'oleva ke ngaahi 'eku me'alelé, pea ma toki foki ki ai. 'Oku ou ki'i hoha'a foki au Sea, ke tukumai ha'aku ki'i faingamālie. Ko 'ete hoha'a ki he pa'anga 'e 8000 kae tuku 'a e 90 miliona, mo e ta'etau'atāina 'a e sino ko ení ko e *issue* ia 'a'akú, 'a e 'ikai ke tau'atāina 'a e sino ko ení, 'ene fekau'aki mo e 'Atita Seniale.

Siaosi Sovaleni : Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Oku ou pehē leva, kapau 'oku hoha'a ia ki he pa'anga 'e 8000, pea tukuange hano faingamālie, tukumai haku faingamālie ki he 90 milioná, pea 'omai mo haku

faingamālie ki he tukuaki'i 'o pehē 'oku tau'atāina 'a e Fale ko ení, 'oku 'ikai ke tau'atāina. 'Oku ke tukuange 'e koe 'a e pa'anga 'e 8000 kae 'ikai te ke tukuange 'e koe 'a e 90 milona?

'Eiki Sea Le'ole'o: Mo me'a angé ki lalo. Mo me'a angé ki lalo. Mo me'a ange lōua angé ki lalo. 'Eiki Minisitā, 'oku 'ikai ke ke fanongo ki he'eku pehē atu, 'oku mau lolotonga ngāue ki he me'a ko ena 'oku me'a ki ai fekau'aki mo e 90 miliona. Te mau foki mai 'o 'omai 'a e me'a ko iá, na'e 'osi kole atu 'e he 'Eiki Palēmia 'anenai, ka tau nga'unu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki na'e 'ikai ke u 'uhinga au... 'uhinga pē au ki he 90 miliona. Ko e *issue* 'a'akú ia ko e ikai ke tau'atāina .

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'oku ke me'a mai 'o tukuaki'i au, 'oua te ke to e me'a ka ke fanongo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Te u fanongo atu au ki ai.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku ke me'a mai 'o tukuaki'i au 'oku ou tukuange pē 'a e 'Eiki Nōpele. 'Ikai, 'oku ou fekau 'a e 'Eiki Nōpelé ke fai 'ene me'a ke 'osi, tali 'e he 'Eiki Minisitā ko ē 'io mo'oni, pea kuo 'osi fiamālie 'a e 'Eiki Nōpele. 'Oku ke kikihi pē 'o ke pehē 'oku ou tukuange 'a e 'Eiki Nōpelé, ka 'oku 'ikai ke u tukuange. 'Ikai 'oku ou lolotonga fai 'a e ngāue fakamolemole ..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ikai 'oku ou mahino'i 'e au ia 'Eiki Sea 'oku fai 'a e ngāue ia ki he 90 miliona, he kuo 'osi 'omai 'e he 'Atita Senialé 'a e me'a ko iá, pea kuo 'osi tala tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga 'osi 'a e hopo 'e 3. Kuo 'osi eni mei he 201,3 'etau faai mai ki fo'i *issue* ko ia. 'Oku 'ikai ko e me'a ia 'oku ou tokanga au ki ai. Ko e me'a ia 'oku ou kole atu ai ke tau femahino'aki pē. Ko e *issue* 'a'akú ia, ko e 'ikai ke tau'atāina 'a e sino ko ení, 'a ia 'oku fakapipiki mai ki ai 'a e 'Ateni Seniale, pē ko e 'Atita Seniale pea tau fai tu'utu'uni atu tautolu ki ai. Ko e *case* kehe ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā 'oku ke mea'i, kuo 'osi fai ho'o me'a 'i he Falé ni 'o fekau'aki mo e poini 'i he Kōmiti kakató, 'o ke me'a ai he me'a tatau. Me'a tatau pē, me'a tatau pē. 'Oku 'ikai ke u to e lave'i pē 'e fēfee'i 'e he Falé 'a e me'a ko ia 'oku ke tui ki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia Sea pea u tangutu au ki lalo.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e me'a pē 'oku ou fiefia taha aí, ko ho'o me'a he Falé ni 'oku 'ikai ke ke konā. Fakafiefia, 'oku ou sio pē au ho'o to'o uainé ka 'oku 'ikai ke u lave'i ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku ou pou pou ki he 'Eiki Minisitā Sea, ko e me'a ia na'a ku mei a'u atu ki aí ke feinga ke faka'osi'osi 'eku ki'i me'a ko ia na'e fai atu ai 'a e ki'i fakahoha'á, ka ke toki me'a 'o fai.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā ...

<008>

Taimi: 1150-1155

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i fakatonutonu Sea. Ko e fakatonutonu Sea ki he me'a ko ē 'Eiki Minisitā ki he me'a 'a e Feitu'u na na'e 'osi faitu'utu'uni. Ko 'ene faitu'utu'uni 'a e Sea 'i he *according* ki he'etau Tohi Tu'utu'uni ko 'ene *final* ia. Ko ē 'oku 'osi fakahoko mai 'e foki mai. Pau 'e tali pē 'e he 'Eiki Minisitā ia e fehu'i pea ko ē na'e tokoni e 'Eiki Minisitā Polisi, tau fiamālie. Ka tau 'unu atu ā he 'e 'osi pē 'aho ni 'i he'etau nofo pē 'i he ngaahi me'a pehe ni Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Me'a mai angē Fakafofonga Fika 13.

Veivosā Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, 'Eiki Palēmia mo e, mālō mu'a e tau pea mo e 'uli fohe hotau vaka, 'a e kātaki pē mama mo hopohopokia, Sea ko u kole atu atu ki he Feitu'u na mai mu'a ha'aku ki'i miniti ki he Kōmiti Kakato ka tau, na'a 'osi pē fu'u 'aho ni ia pea mo e Feitu'u na ka u si'i hala pē. Pea ko e kole atu Sea na kuo fe'unga ka tau foki ā ki he'etau 'asēnita. 'Oku ou, mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakamālō atu ki he Feitu'u na 'e Fakafofonga Fika 13. 'Oku ou lave'i pē 'oku 'i ai pē ho'o felālāve'i pea mo e tēpile ko ē. Ki'i kole ka nautolu ke nau me'a mai mo ha to e me'a fo'ou kae, tau hiki atu e fononga. Ko e me'a ko ē 'oku mou feme'a'aki ai moutolu pea nau toki kikihi, 'ikai ke u to e lava au 'o 'unu. Ko e me'a pē 'e fai ko 'eku feinga ke ma'ala'ala pea ke malava 'o fakahoko e laumālie e tokotaha ko ē he Fale ni ka , 'oku fiema'u ke fai ha 'unu atu ke fai ha'atau ngāue ka koe'uhī ko e ki'i taimi ko eni 'oku ou tui au 'e 'ikai ke to e fai ha 'unu ia ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko 'eku ki'i kole atu pē 'a'aku ia ko e 'uhinga foki na u ki'i hoha'a atu au ia he 'oku, 'oku 'oange pē faingamālie ia ki he Nōpele pea 'oku 'ikai ke, pea 'oku hangē 'oku kole mai he Minisitā Pa'anga ia pē 'e lava 'oange ki'i me'a ko u fie lave ki ai he 'oku tatau ia mo e me'a na'a ne fie faka'osi 'aki. Pea 'oku ou pehē 'oku sai pē ia kapau te ke loto lelei Sea tau paasi ā e fo'i pulu ko ia pea kapau 'oku pehē 'e he Minisitā Pa'anga ke u hanga pē au 'o fakamatala'i he ko ē ko e ki'i palanisi pē. Sea 'oku tukuange pē ki he Hou'eiki ke fakamatala he me'a pa'anga 'e 8000, 'oku 'ikai ko ha me'a ia, kae 'ikai ke tau talanoa tautolu ki he me'a 'oku mamafa mo ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i 'oleva angē, ki'i me'a ki lalo 'Eiki Nōpele.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mahu'inga, loloto, loloto atu ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i me'a angē 'Eiki Nōpele, ki'i me'a angē ki lalo fakamolemole.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: He ko ia na'a ne kamata Sea ko e anga pē 'eku ki'i ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Ikai ki'i me'a angē ki lalo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pē 'e foaki ki he Minisitā Pa'anga ke faka'osi.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā fakamolemole ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia kātaki.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e hā me'a 'oku ke kikihi ki he 8000, ko e hā e valu afe he Fale ni?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki ka u tali atu ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i me'a mai pē ke 'uhinga ke tau ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko 'eku 'uhinga 'Eiki Sea ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ke femahino'aki mo au.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko u 'osi kumi e si'i maumau e kongokonga ko ē ki'i me'alele 'oku pa'anga 'e 8000 mo hono sēvesi.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea ko hono mahu'inga ia 'o e *issue* 'oku fai ki ai 'a e 'ohake 'e he 'Eiki Nōpele. Pea ko e taimi 'oku te fakapalanisi ai ha me'a.

'Eiki Sea Le'ole'o: Sai 'oleva 'oleva ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku mamafa pa'anga 'e 8000.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E 'Eiki Minisitā, ki'i 'oleva pē ē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki he 90 miliona.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i 'oleva pē ē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io.

'Eiki Sea Le'ole'o: Sai mālō ia he ko ena 'oku fai e ngāue, 'osi ia, tuku ia ki he tafa'aki. Tau hoko atu ā ko e hā ha me'a fo'ou 'e taha?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e, pea ko e, pea mahalo ko 'eku kole atu na'e 'ai ke, kapau te ke 'omai ke u faka'osi atu 'eku ki'i malanga 'a'aku ia ka na'e kole mai he Minisitā Pa'anga ke 'oange 'oku tatau e me'a 'oku ma hoha'a ki ai ke paasi ange ki ai ke ne faka'osi 'aki 'e ia ko u loto pē au ki ai ka kapau 'e pehē ke u ki'i malanga pē au 'oku lava pē ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e me'a ko ē 'oku ke ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e anga pē sio Sea ke fakapalanisi ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku 'ikai ke u, 'oku hala ho'o, ko e me'a ko ē 'oku ke vili ki ai 'oku 'osi me'a atu e 'Eiki Palēmia 'anenai ke u tuku mai ke mau fai ha ngāue pea mau foki mo ia ki he Fale ni. Hou'eiki, mou 'ai pē ke mou laumālie lelei koe'uhī kae lava fai ha'atau ngāue he Fale ni. 'Oku mo'oni 'aupito e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Ha'apai. Fakafofonga Ha'apai, ko 'anai ko 'etau 'osi pē eni 'ikai ke to e fai ha to e me'a 'e fai ha me'a ki ai ko 'etau hū mai pē 'anai pea 'oatu leva e faingamālie ki he Feitu'u na. Ka koe'uhī ko 'eku mo'ua he fatongia ko eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga, ko e kole pē ki he Feitu'u na tau 'ai mu'a ha langa fonua koe'uhī ko e 'Eiki Palēmia na'a ne kole mai ke tau fai e fakama'a kolo pea 'Eiki Palēmia nau lele 'o fakahoko e fatongia ko ia. Pea 'oku mau mateuteu, ko e me'a pē 'oku kole atu ki he Feitu'u na pea mo e Minisitā Pa'anga mou 'ai pē mu'a ke fakao'ui e maama hala 'o e, he fo'i hala he 'ēlia ko ia, 'oku 'osi 'i ai pē ngaahi tu'u'anga maama ai ka ko e kole pē mu'a ke mou fakamo'ui ka ko u, 'oku fai māfana 'aupito e feitu'u ko eni koe'uhī ko e kole mai e 'Eiki Palēmia ke u fakahoko ka nautolu ke nau kau 'i he polokalama ko eni fakama'a kolo.

Tokanga lava māhina 6 te'eki vahe kau savea Va'a Sitesitika

Ko e me'a 'e taha 'oku ou ki'i fie 'oatu pē ki he Feitu'u na 'e Minisitā Pa'anga fakamolemole ke tau tokangaekina 'a e kakai 'o e fonua ni koe'uhī, 'oku a'u mai pē ki he motu'a ni ko e kole mei he tafa'aki e Setisitika, na'a nau fai e ngāue 'o fekau'aki pea mo e me'a ko eni ki he *GITA*. Ki'i savea, lava e māhina 'e ono te'eki ai ke vahe e kau ngāue ka ko e kole pē ki he Feitu'u na ke, mahalo ko e me'a ia 'oku totonu ke tau tokanga ki ai, tokanga ki he me'a 'a e ako, tokanga ke totongi 'a e ngaahi mo'ua ko eni kapau 'oku 'i ai ha me'a pehē 'o fakafekau'aki pea mo e kau ngāue 'i he tafa'aki e Setisitika. 'Oku ou kole pē au he loto lelei mo e laumālie kapau ko e Pule ...

Taimi: 1155 – 1200

'Eiki Sea Le'ole'o: .. ke 'i ai ha tu'utu'uni 'a moutolu 'i he tafa'aki e Pule'angá ka mou tokanga atu mu'a ki ai ki he me'a ko ē ko u lave ki aí. Mahalo ko e me'a pē ia 'oku ou fakatokanga'i pea ko u manatu'i he taimi ní. To e 'i ai ha taha 'oku faka'osi ka tau ki'i mālōlō. 'Io me'a mai angé Fakafofonga.

Poupou lahi ki he Va'a Makehe ki he Faito'o Konatapu

Siaosi Sovaleni: Ki'i miniti 'e 1 pē Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé. Ko e ki'i tu'u atu pē ke poupou ki he, mo fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Polisi he'ene fakahoko mai ko eni e ngaahi ngāue lelei ko eni 'a e Potungāue Polisi hono puke ko eni kinautolu na'a nau fai e, 'a e hia ko ení. Pea 'oku 'i ai e poupou lahi ki he fokotu'u ko eni e Va'a ki he Faito'o Konatapu. Pea mo e fokotu'utu'u ko eni ke 'omai ha *supplementary* ko eni pē ko ha ki'i tānaki pa'anga ke lava tokonia ai mo fakaivia ai 'a e va'a ko eni e kau polisi. Hangē pē 'oku ke mea'i Sea na'e fai e feinga ki ai kimu'a pea ko u fiefia lahi he'ene 'ohake ko eni he 'Eiki Minisitā hei'ilo na'a lava ai 'o tokonia ai kinautolu. He 'oku mahino 'aupito kia tautolu he taimi ni 'a e palopalema ko ení, ko e palopalema 'oku lahi. Ko e fakamālō pē ia Sea. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Me'a faka'osi mai 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'i'āfitu: Mālō Sea. Ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā, 'oku 'ikai ke u fai ha loto taufehi'a ki ai. Ka ko u kole pē. Kapau ā kuo ne totongi e 8000 pea si'i haofaki'i pē motu'a faka'ulí he ko ia pē na'a ne filí. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e me'a, 'oku ou sai'ia 'aupito au he feme'a'akí. Ka ko 'eku sio 'oku ne hoha'a maí. 'Omāi ha faingamālie he koe'uhi ko e tu'o 3 eni 'ene tu'uaki mai 'oku te'eki ai ke 'oatu ha'aku malanga kau ki ai.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku mo'oni e Feitu'u na, ko u tala atu 'oku mo'oni e Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Kae 'ikai ke u lava au 'o pule'i tapu ange mo moutolu ha taha kapau 'e me'a hake pē ia 'oku ne fie me'a ki he Fale ni, ko 'eku toki 'oiaue fakapō. Fakamolemole atu ko e *issue* ko iá 'oku 'i he Fakamaau'angá. Kātaki fakamolemole ko e me'a ko ení 'oku pehē. Ko e 'osi pē 'etau fakalelei ko eni kuo to e me'a hake pē 'Eiki Nōpele 'o 'ai atu ki he Feitu'u na. Pea 'oku totonu ke ke fakamolemole ā e Feitu'u na he koe'uhí na'a ke 'osi a'u 'o pisepe.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ikai Sea ko e kole fakamolemolé kapau te u fai atu ha me'a ki ai ka ko ia pē 'oku tolo maka maí. Ko u tali pē au.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e faifekau ē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sa'ia pē au 'ete tali e ngaahi tolo maí. Ko u fiema'u pē au.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e faifekau ē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sa'ia pē au ai 'ete tali e ngaahi tolo mai.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ke me'a ki heni. 'Oku 'ikai ko ha tolo ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka 'oku ke ui ia 'e koe ko e hā ia Sea kātaki.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ho'omou feme'a'aki pē. Kapau na'e tolo fuoloa ha lavea e Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia. Kātaki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mo ki'i fakamolemole, mo ki'i me'a hifo ange ki lalō. Mou feinga angé ke mou fakalelei Hou'eiki pea mo, 'osi 'etau fu'u lotu lelei na'e fai. Hangē 'oku hoko e lotu ia 'a e Fakafofonga Fika 13 'oku 'ikai ke ongo pē ongo'i 'e he Hou'eiki. Mou fakamolemole Hou'eiki mou fefakamolemole'aki. 'Ikai ke u lava o pule'i e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai, to e me'a hake pē 'Eiki Nōpele. Pea ko u kole atu 'Eiki Nōpele ke fakamolemoleke fakamolemole tokoni mai ā mu'a 'i hotau vā fakangāue ka tau nga'unu ā 'etau ngāue ki ha to e me'a. 'Oua to e fai ha feme'a'aki he *issue* ko ia. 'Ai mai angé Minisitā ko ē pē, ko ena 'oku faka'ilonga mai e Feitu'u na 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke tokanga ki ai.

Kole ke fakaivia kau polisi fakakoloa ki he malu e nofo

'Eiki Minisitā MEIDEC: Mālō Sea. Tapu ki he Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Ko 'eku tānaki poupu atu'aki pē 'e au ia ki he me'a 'a e Minisitā Polisi 'anenaí. Sea ko e taimi ko ē na'e fai ai 'emau fakataha 'a e fatongia ko eni fakataha faka-Fale Alea. Konga lahi 'o e taimi ko ē 'a'ahi ki he ngaahi koló ko e talanoa ki he uesia ko ē 'a e faito'o konatapu ki he to'utupu, ki he to'utupu pea mo e 'ikai ke to e ongo'i malu 'a e ngaahi koló pea mo e ngaahi fāmilí tautautefito kia kinautolu 'oku tokosi'i pē ko e uitou 'i he nofo he taimi ní 'o mahino pē foki e ngaahi palopalema he taimi ni 'oku a'u ki he mapuna hake ko eni 'a e ki'i kau *ninja* koā pē ko e hā he taimi ni. Pea 'oku ongo'i 'e he kakaí Sea 'oku 'ikai ke to e malu 'enau nofo honau ngaahi 'apí. Ko 'eku poupu pē 'a'aku ki he Minisitā Polisi mo fakalotolahi ke kau atu mu'a 'a e ngaahi *community police* pē ko e polisi fakakoló 'i he palani ko eni 'oku 'amanaki ke fakahoko mai 'e he Potungāue Polisi. Pea ko u, 'oku ou fakahoko atu pē 'e au 'i Fale Alea ní ke nau tau'atāina. 'Oku mahu'inga 'aupito ke fakaivia kinautolu. Mahino pē 'a e *recruitment* ia pea mo e ngāue ko eni 'oku fai ki he kau polisi 'e ki'i taimi lahi ia. Ka 'i he lolotonga ni pea mo e faingata'a 'o e taimi ní 'oku hoko ki he nofo pea mo e tailiili 'a e kakaí. Ko u tui 'oku mahu'inga 'aupito ke tu'u hake ngaahi koló 'o fai e ngāue ko iá pea ko u kole pē au ki he Minisitā Polisi, fakakau mai ia he 'enau palani. Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'a e tokoní Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io.

Tali Pule'anga ki he kole ke fakamo'ui maama hala ne maumau'i 'e Gita

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kapau pē kuo 'osi e taimí pea sai pē ia ka na'e 'i ai e me'a na'a ke me'a mai ki he 'uhilá. Kapau ko e fie me'a pē ke u ki'i lave atu ai pea, 'uhila halá pea 'ikai pea toki 'ai atu 'anai.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Mālō 'Eiki Minisitā kapau tokoni 'aupito ia ki he kakaí.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e, mālō 'aupito Sea. Ko 'eku fakahoko atu pē 'a e tūkunga, 'oku lahi 'a e ngaahi kole mai ko ē ke fokotu'u fo'ou 'a e 'uhilá ka 'oku ki'i fakatatali ko ē he taimi ní.

‘Osi ko ia e afā, ‘osi ko ia e afā pea si’isi’i foki e ngaahi fo’i ‘uhilá, ‘oku kei uló. Ka ko e mo’uá ia ‘oku kei lele pē ia he fo’i lēvolo ko ē ki, na’e ha’u ai ...

<001>

Taimi: 1200-1205

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... kuohili ‘omai ko ē ke totongi pea ‘eke pē ko e hā hono ‘uhingá. Pea toki māhino kiate au tā ko ē ko e totongi ‘uhila ia ‘oku ‘ikai ke me’a ‘oku ‘ikai ke pehē ‘oku ‘i ai ha mita ‘oku faka’avalisi pē ‘a e *life* ko ē ‘a e fo’i ‘uhila. Pea neongo ‘ene ‘ikai ke ulo ‘a e fo’i ‘uhila ‘e feinga pē ke totongi pea ne mau lau e ‘uhila. Pea na’a mau lau e ‘uhila pea mo e ‘uhila pea mo e Potungāue ‘Uhila. Pea kuo ‘osi ma’u ‘a e lahi ko eni ‘a e ngaahi fo’i ‘uhila ‘oku mate pea mo e me’a ko ia ‘oku kei mo’ui pea ‘oku ‘i ai ‘a e kalakalasi kehekehe ia e ‘uhila. Pea kuo kamata atu ‘i Nuku’alofa ni hono fakafou. Pea ‘oku, he ‘oku ‘i ai mo e ngaahi me’a fakatekinikale ke, ‘i ai e ngaahi fo’i kalasi kehekehe fuoloa ka ‘oku ‘ai ke ‘alu pē ki he kalasi fo’ou ‘oku ki’i ma’ama’a ange ia pea mo hono tau’i ko ē ki he ‘uhila ke faingofua ange hono lau.

Pea ko ia, mou kātaki pē ‘oku lolotonga atu fakapoloka pē ‘a Nuku’alofa ko e ‘osi ko iá pea hokohoko atu aipē ki ‘uta koe’uhí ke ma’u ke foki ki he fo’i tu’unga ko ia ki mu’a he afā pea ‘osi ko iá pea tau toki kamata fo’ou leva ‘a e fokotu’u e ‘uhila. Ko ‘ene fokotu’u pē pea māhino ko e feitu’u ko iá mo e *location* ko ia ‘oku mau *agree* ki ai mo Fale Pa’anga koe’uhí ke maau e totongi. Ne ‘osi ma’u ia he fo’i lau ko eni na’e talamai ange ia kia mautolu ‘oku ‘osi kole mai he feitu’u fokotu’u e ‘uhila, talamai ‘oku ‘osi, totongi mautolu vakai atu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fo’i ‘uhila ia ai tā ko ē ‘oku tu’u ia he feitu’u kehe. Ko ia ai kole fakamolemole atu pē ki he Hou’eiki kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a ‘oku mou tokanga ki ai he ki’i fo’i taimi ko eni. Na’a nau pehē ‘e ‘osi ‘a ‘Okatopa ‘oku ‘osi e fo’i fakalelei ko eni mo hono fakafonufonu ke maau e ‘uhila pea tau toki kamata fo’ou koe’uhí ko e tō ko ē ‘a e afā. Fakamolemole atu pē Sea ko ‘eku ki’i lipooti atu pē ia. Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘Eiki Minisitā. Ko e fakatokanga’i pē he Feitu’u na ko e feitu’u ia ko eni na’e ‘osi ‘uhila pē ia ‘oku ‘i ai pē ngaahi fo’i maama ai me’a pea toki vakai ho kau ngāue ke nau vakai’i. Ka ko u fakamālō atu Hou’eiki ko ‘ene lava ia he ‘ikai ke to e fai ha to e fēme’a’aki ‘anaí ‘o fekau’aki mo ha to e me’a makehe kuo tau fe’unga Hou’eiki. Pea ko u kole fakamolemole atu ka moutolu Hou’eiki ‘i he fatongia ‘a e motu’a ni koe’uhí ‘oku mahalo ko e talu ‘eku fatongia ko ‘eku toki faingata’a’ia lahi taha eni ‘i ha ni’ihi pē ‘i he kau Mēmipa he Fale ni. Ka ko u kole kia moutolu Hou’eiki tu’utu’uni ‘oku ‘i he Sea ‘o fai ha me’a ki ha Mēmipa kapau ‘oku ne fakafaingata’a’ia’i ‘i hano ui atu he Feitu’u na ‘uluaki, ua tu’o tolu leva ui ho hingoa pea te nau fakafoki leva ‘e fai leva hano tautea ‘o e ni’ihi ko iá ‘i he Fale ni. Ka ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku totonu ke tau a’u ki ha fa’ahinga tu’unga pehē koe’uhí ko e tu’unga falala’anga ‘amoutolu kau Mēmipa he Fale ni. Falala kotoa mai e kakai kiate kimoutolu kae ‘ai ange ke tau ma’u ha kamata’anga tau kamata mo e ‘Eiki.

Ko ‘etau kamata ko ē mo e ‘Eiki pea ‘oku tonu leva e me’a kotoa. Pea kapau ‘oku ke ngāue ke ke toitoi mai he ‘Eiki fakamolemole he ‘ikai ikuna ha me’a ia ‘o a’u ki he motu’a ni ko eni. Pea ‘oku ou ongo’i ‘aupito ‘i he pongipongi ni ‘i he uike kuo’osi Hou’eiki Pule’anga ko u ‘oatu pē kia moutolu ko moutolu ‘oku lahi taha e ngaahi me’a ‘oku mou me’a mai mo ia ka ‘oku ‘ikai ke tuku e vaka kae fai ha kakau kuo pau ke fai ‘a e lelei taha koe’uhí ke ‘oua na’a tukuaki’i ha ni’ihi ‘i he Fale ni pē ko e motu’a ni ‘i he faifatongia ‘oku ‘ikai ke fai hamau ngāue ki he ngaahi me’a ‘oku mou tokanga ki ai Hou’eiki Mēmipa. Mou toko 26 kae toko taha pē ‘a e motu’a ko eni ‘oku ne fai toko 25 fakamolemole. Mou me’a atu ko eni ‘o fai ha ki’i mālōlō ‘ai hamou ki’i ‘ilo ho’atā pea mou toki me’a mai he ua. Tau mālōlō ki he ua.

(Na’e mālōlō e Fale.)

Taimi 1400-1405

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea. (Lord Tu’ilakepa, Fakafofonga Nōpele fika 2 ‘o Vava’u)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hou’eiki fakamālō atu, mālō ‘a e laumālie ‘a e ‘Eiki Palēmia. Fakamolemole pē ke tau liliu ai pē mu’a ‘o Kōmiti Kakato kae hoko atu ‘etau ngāue, ta u liliu ‘o **Kōmiti Kakato**.

(Liliu ‘o Kōmiti Kakato, me’a mai ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakato, Veivosa Taka, Fakafofonga Ha’apai 13.)

Me’a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki mou ki’i fakama’ama’a atu. Tapu pea mo e Hau ‘o Tonga, tapu mo e Ta’ahine Kuini, Fale ‘o Ha’a Mohefo, fakatapu mavahe atu ki he Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā mo e ‘Eiki Palēmia mo e Fakafofonga ‘o e Kakai.

Hou’eiki mālō mu’a ho’omou kei laumālie hoko atu hotau fatongia. Ko e ki’i me’atokoni faka’aho kuo tuku mai ma’a tautolu ‘i he efiāfi ni, ‘oku pehē. Hou’eiki, “**mou fiefia ‘i he ‘Eiki, te u to e ‘ai atu, mou fiefia.**” Ko e fiema’u ia ‘a e me’atokoni faka’aho ‘oua te mou puputu’u ka mou laumālie lelei kae hoko atu ‘etau ngāue.

Ko ‘etau ‘āsenita mou me’a hifo pē ki ai ko e 4.2, Fakamatala Fakata’u ‘a ia ko e 4.2.1, Fakamatala Fakata’u ‘a e ‘Ofisi ‘Atita Seniale, 2016/2017. ‘Oku ...

Taimi: 1405-1410

Alea’i Lao Fakaangaanga fika 20/2018

Sea Kōmiti Kakato : .. ‘i ai ha me’a e tokanga ki ai, ‘oku ou tui ‘oku ‘ia kimoutolu pē e ngaahi naunaú. ‘E Hou’eiki, mou kātaki, mou me’a hifo ‘oku ki’i *overlook* ‘e he motu’a ni ‘etau ‘asēnita. Ko e 4.1.4 - Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu Fika 2) ki he Ngāue Faka-Pule’anga 2018, Fika 20/2018. Mālō Hou’eiki. Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao : Mālō ‘aupito. Hou’eiki, ko e ki’i fakatonutonu ma’ama’a ‘aupito pē eni ia. Ko e me’a pē eni ia ‘i he *schedule* ko ē ‘o e Ngāue Faka-Pule’anga, ko e ki’i liliu hinga. Ko e fepikitaki holo ko ē ‘a e ‘ū fatongia, pea ke to’o pē e palani ia mei he *Finance* ‘o ‘omai ki he ‘Ofisi Palēmia, pea mo e Leipa pē, ko hono to e ui pē ‘o ‘ikai ko e hinga lōloa ko ená, ka ‘oku liliu pē ia ke *Trade* mo e *Economic Development*. Ko e ongo ki’i liliu. Hou’eiki, ‘oku ‘ikai ke u tui au ko ha to e fu’u.. Ko e *schedule* pē ia ko e ki he Lao ‘o e Ngāue Faka-Pule’anga, ko e liliu pē ‘a e hinga e ongo *Ministries* ko ená. ‘Uluakí, ke ui pē ko e *Ministry of Finance*, kae to’o e *National Planning* ia he kuo ‘osi ‘unu mai ia ‘o kau he ‘Ofisi Palēmia. Pea mo e *Ministry of Labour*, ko e fakanounou ko ena, ko hono taumu’á pē.. Hou’eiki, ko e ‘elito pē ia ‘o e ngāue ‘a e *ministry* ko iá. Ko e Fefakatau’aki, pea mo e Ngaahi Me’a Faka’ekonōmika. Mahalo ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai, Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha to e, hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai, *weight*, ko e ki’i liliu hinga pē. Mālō.

Lord Tu'iha'angana : Sea.
Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai e Nōpele 'o Ha'apai, Fika 1.

Fehu'ia ngāue 'oku fakahoko Va'a Fo'ou Leipa ki he 'Ilo Fo'ou

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'u na, Sea, pea tapu mo e Hou'eiki e Kōmiti. Ko e me'a ia 'a e 'Eiki Minisitā Lao, liliu leka pē. Liliu lahi ia. Ko e Palani, tau ki'i feangai mai mo ia, he na'e ki'i.. Fekau e Minisitā Leipa ke me'a mai pē ko e hā e ngāue ko eni, 'ilo fo'ou ko eni 'oku tānaki atu ki he me'a. Ko e hā 'ene me'a 'oku fai? Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Fehu'i e 'a e Nōpele Fika 1. Minisitā ki'i fakama'ala'ala mai e ki'i fo'i kongā fo'ou ko ena kuo ... 'Io, 'Eiki Minisitā Leipa, me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō 'aupito, Sea. Ko e ngāue ena, ko e Fefakatau'aki mo e 'Ikonōmika. Fo'i ngāue ia, fo'i hingoá ia.

Lord Tu'iha'angana : Fakamatala mai, Sea, hangē ko e me'a 'oku vave ai ko ē 'ene fakamatala ha me'a ko ē me'á. Ko e hā leva 'ene ngaahi ngāue 'oku 'amanaki ke ne .. 'Ai mai ha ki'i puipuitu'a, mo e.. He ko e tangata fakamatala ena. 'Ai mai ha me'a.

Sea Kōmiti Kakato : Fiema'u pē 'e he Fakafofonga Ha'apai, Minisitā, ke ke to e ki'i 'omi ha to e ki'i fakamatala 'oku toe ki'i lōloa ange mo mahino.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō 'aupito, Sea. Ki'i faingamālie ko ia ke u .. Ko e 'ai pē foki ke toki ma'u ha faingamālie kau toki fakamatala fakalelei atu. Ko e Fefakatau'aki, 'oku 'uhinga ia ki he fefakatau'aki 'a mulí, *trade*. Pea ko e vaha'a ko ia 'o e silini 'oku hū mai ki Tonga ni, mo e silini 'oku hū atu ko e ki tu'apule'angá. Te u fakatātā pē. Ko Nu'usila, mahalo 'oku fakatau 'e Nu'usila 'a e 10 miliona mei Tonga ni. Fakatau 'e Tonga ni 'a e meimei 150 ki he 160 miliona mei Nu'usila. Ko e fo'i *trade* ia. Ke u ki'i lave atu pē. Ko e makatu'unga hono feinga'i ke tau hanga 'o fakamā'opo'opo 'a e fefakatau'aki ko ení, he 'oku 'i ai 'a e fo'i makatu'unga ia, he koe'uhí ko 'etau *foreign exchange*, pē ko e ivi ko ēi 'etau pa'angá. Pea ko e ivi ko ē 'etau pa'angá, 'oku hangē hano fakatau ha fo'i molí. Pē ko ha fa'ahinga me'a, fa'ahinga koloa.

<006>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ka lahi ange ho'o faka'amu ke ke fakatau ha silini Tonga, kae si'isi'i 'a e silini Tongá, 'e 'alu 'a e *price* ki 'olunga ki hono mahu'inga. Tatau pē mo e fakatau 'e Nu'usila, 'etau fie fakatau ha silini Nu'usila ke totongi 'aki mai ha koniteina sipi. 'A ia ko e fo'i taumu'á ia. 'Oku ou fiefia au hono 'omai ke u ki'i 'oatú, he 'oku ou 'oatu 'e au 'a e fo'i fakakaukau ko eni, ko 'etau taumu'a 'etau hanga 'o manage 'a e *trade*, ke feinga'i ke holo 'a e fakatau atú mo e fakatau maí, kae lava ke kei mālohi 'a e pa'anga Tonga. 'Oku mou fakakaukau ki he 10 milioná pea mo e 160 milioná, 'i he vaha'a 'o Nu'usila pea mo Tongá ní, 'oku tau pehē 'e faiange ke to e fāsi'i ange 'a e fo'i fefakatau'aki ko iá? Ko hono taumu'á ko e *foreign exchange* pē ko 'etau silini Tonga. Na'a 'oku totonu ā ke tau fakakaukau na'a 'oku 'i ai ha founa 'e taha. Kapau he'ikai ke tau 'ilo 'a e fo'i kalafi, 'oku 'ikai ke faka'au ke hifo ka 'oku kaka pē 'a e fo'i fakafe'atungia ko iá, he ongo vaha'á. Ko e tafa'aki ia ko ē ki he Fefakatau'aki. Mau meimei nofo pē mautolu he fefakatau'aki 'a muli. Pea 'oku 'i ai 'a e fekau'aki 'a e fefakatau'aki ia 'a mulí, mo e ngaahi vā 'o e ngaahi fonua faka-*international* ko eni ko ē 'oku tau..vā faka'e-kinautolu. Pea 'oku 'i ai 'etau fa'ahinga *agreement* 'i he vaha'a tau fakatātā eni 'i he vaha'a 'o e fanga ki'i fonua Pasifiki. Pea

ko e Pasifikí 'oku nau ui pē 'e nautolu ia ko e *PICTA*, ko e ki'i alea ia 'a e Pasifikí, kotoa pē. 'Oku 'i ai leva 'a e ki'i.

Siaosi Sovaleni : Sea, ki'i fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu .

Tokanga hā 'uhinga liliu ai hingoa motu'a e potungāue mei he kuohili

Siaosi Sovaleni : Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko e Fakatonutonu 'Eiki Minisitā, ko e 'uhingá, ko e taumu'a ko ē ko ē 'o e fakalea ko ē ke ke me'a mai 'akí, 'Eiki Minisitā, pē ko e hā koā 'a e kehekehe 'o e fefakatau'aki he hingoa motu'á, mo e fefakatau'aki ko eni he hingoa fo'ou. Tu'uma'u pē ia. Ko e *innovation* mo e me'á, 'oku mou hanga 'o fakatahataha'i ia ki he *Economic Development*. Kapau te ke me'a ai pe ki he hingoa ko ena he hingoa ko ena ho'o Potungāue fo'ou, 'oku fokotu'u maí, ko e Fefakatau'aki mo e Fakalalalaka Faka'ekonōmika. Liliu ia mei he *Commerce*. Ha'u leva 'a e *Commerce* ia mo e 'ilo fo'ou, mo e leipá, 'o fakatahataha'i ia 'i he *Economic Development*. Ko e hā 'a e 'uhinga, he na'a tau toki liliu pē eni he ta'u kuohili. Ko e hā 'a e 'uhinga nai 'Eiki Minisitā 'oku tu'u pē 'a e Fefakatau'aki ia, kae to'o leva 'a e 'ilo fo'ou ia mo e me'a. 'Oku 'ikai ke to e 'ilo fo'ou pē 'oku 'omai ia 'o fakataha'i ia 'i he fakalalalaka faka'ekonōmiká,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō Sea mahalo kuo tali 'e he Falé 'a e *Trade* ke mavahe atu ia ka tau nofo ma'u pe ā. Tau nofo pē ki he 'ekonōmiká ē ? Kapau ko ia, sai ka u ki'i lave atu au ki

Siaosi Sovaleni : 'Ikai Minisitā, ko e 'uhingá he 'oku tu'u pē ia. Ko e Fefakatau'aki ia 'oku tu'u pē ia he me'a motu'á, pea 'oku to e tu'u pē he hingoa fo'ou. Ko e fo'i tolu ia ko ē 'oku fakatahataha'i mai ia ko e 'Ikonōmika Fakalalalaka.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ka u ki'i 'oatu ai 'a e ki'i fakatātā ko eni ē ?

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e fo'i fakatātā tau pehē ko Tongatapu 3, ko hono hingoá ko Siaosi Sovaleni, pea 'oku 'ikai ke u ui'aki 'e au ia hono hingoá, kae ui ia ko telinga mo ngutu, mo ihu 'a e ngaahi kongokongá kae tuku 'a hono hingoa kakato. 'A ia ko e 'uhinga 'o e fo'i fakakaukau ko iá Sea, ko e *innovation* ko e konga ia hono *innovate* 'a e *product* pē ko e ngaahi koloa 'a e fonuá, ke 'unu ha ngaahi me'a fo'ou. Ko e *commerce*, ko e tafa'aki *formal* ia 'a ia 'oku tau pehē ko e *small* ki he *medium* pē ko e *large scale* 'o e ngaahi pisinisi. Ko e *Commerce* ia. Ko e Leipá, ko e sino ia pē ko e Va'a 'oku ne tokangaekina 'a e Kakai 'oku 'alu 'o ngāue 'i he *commerce*, pea 'oku hanga leva 'e he *commerce* 'o ne *innovate* 'ene ngāué, ke toutoumoliliu 'ene *product*, pea mo 'ene sēvesí, ki he fiema'u 'a e kasitomā. Sai, ngaahi 'elemēniti kotokotoa ia 'oku nau fā'utaha mai, 'o fa'u'aki 'a e 'ikonōmika. Pea ko e 'uhinga ia 'o 'eku fakakaukau. A'u mo au 'oku 'ikai ke u kei mahino'i 'e au 'a e ngaahi hingoa ko eni ko e *innovation* mo e *commerce*, kae 'ai pē 'a e fo'ilea 'e taha ko e 'ikonōmika he ko e fo'i mīsini ia...

Siaosi Sovaleni : Kātaki 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fehu'i eni.

Siaosi Sovaleni : 'A ia 'oku 'ikai ke kau 'a e toutaí ia mo e ngoué he *economic development* ? 'A ia 'oku ke 'uhingá 'oku ke *economic development* pē koe ia, pea pehē pē 'a e toutaí ia kehe pē mo e ngoué ia, 'oku 'ikai ke kau ia he *economic development*?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō Sea, kau eni ia he ngaahi fehu'i lelei ke vete. Ko 'etau talanoa pehē ni pē. Ko e taimi ko ia 'oku tau sio ai ki he 'ikonōmiká fakalukufua, 'oku tau vete fakasekitoa ia, 'i muli 'oku nau ui 'e nautolu ko e *industrial base*, pea 'oku 'i ai 'a e sekitoa ko e toutai, pea 'i ai 'a e sekitoa ko e *industrial base* ...

<008>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e *Tourism*, pea, 'a ia ko e ngaahi, ko e ngaahi loki ia 'o e 'ikonōmika. 'I he kātoa e ngaahi loki ko ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'elemēniti lalahi kotoa ko eni 'oku nau fakalele e 'ikonōmika, kau ai 'a e leipa, kau ai 'a e *Commerce*, ka ko e *Commerce* ko e hā ia? 'Oku 'i ai e Va'a e *Commerce* ko e Toutai. Pea 'oku 'i ai e va'a ko e *airline*, ko e vaka. Ko e ngaahi sekitoa ia. 'A ia 'oku ou tui au ki he lave 'a Tongatapu 3 ko e 'uhinga ia he ko e ngaahi sekitoa ia mo e ngaahi *sub*-sekitoa.

Ka u ki'i talanoa atu he fo'i va'a 'e tolu 'oku lele fakatafa'aki ia 'oku tau pehē, 'a ē 'oku lele faka-*horizontal* he 'oku tau talanoa foki he ngaahi *vertical* ko eni ko ē 'alu mei 'olunga ki lalo, 'o vete fakasekitoa. Ko 'ene lele fakatafa'aki 'oku 'i ai e fo'i laine 'e tolu kuo mau 'osi hanga 'e mautolu 'o *identify*. Fo'i laine 'e taha ko e laini ko eni ko ē *subsistent*. Māmani kotokotoa na'a nau ha'u kotoa pē he fo'i laini ko ia. Pea 'oku fiema'u ke 'i ai 'a e fu'u fo'i palani pau ia ke ne hanga 'o fakatupulekina 'a e va'a ko ia he ko e pēseti 'e valungofulu ia 'o Tonga ni ko e 'ikonōmika ia ko ia ko e *subsistent* pē ko e o pē 'o ngoue, ke ma'u mai ha'anau me'a ke kai 'a ia 'oku ui ia 'e au ko e *informal*. Ko e hā e *informal* ka u talanoa mahino. Fa'ē ka ke 'alu, ka ke tu'u ki 'olunga 'o ke 'alu he pongipongi 'o ngāue ke fai ha'o lālanga, 'oku ke kau koe ai. Ngaahi mātu'a 'oku o ko ē 'o 'ai ha fo'i manioke. 'Oku 'ikai ke u ui 'e au ia ko e *commercialization* ia 'o e ngoue. Kehe e kau tama ia ko ē ko e *formal* ia. Ka 'oku ke 'alu pē koe ke ke kai, 'oku ke kau koe he *informal* sekitoa.

Fakatokanga'i ange Sea na'e te'eki ai ke hanga ha taha ia 'o fakamahu'inga'i, tuku kau ki'i kaka ki he fo'i leine 'e taha. Fo'i laine 'e taha 'oku tau ui ko ē ko e *industrialization*. 'A ia 'oku talanoa ai ko e formal sekitoa ia. Ngaahi pisinisi. 'A ia 'oku 'alu kotoa 'a māmani ia 'oku nau *industrialize* 'e nautolu 'a māmani pea 'oku kau ai, taimi ni te tau feinga'i ke 'ai ha ngaahi *manufacturing*, te tau 'ai ha ngaahi *processing factory*, ka ko u tala atu eni e fo'i taimi ko ē 'oku ou hanga 'o huka ai e ongoua ke fakataha. 'E 'alu 'a e tama tō tapaka pē ko e tama ko ē 'oku 'alu 'o tō 'ene ki'i ngoue ke kai pē ko e taha 'oku 'alu ki 'uta 'o 'alu 'o toutai mo 'ene lālanga 'o ne fafanga 'e ia 'a e fo'i laine *industrialization*. Pea ko e fo'i Va'a faka'osi eni. Ko e fo'i va'a ko ē 'oku tau ui ko e *knowledge economy*. Ko e *knowledge economy* 'oku kau ai 'a Tongatapu 3, ko e kau *expert* ia her *ICT*, tekinolosia. Ka ke fakatokanga'i hake 'oku 'ikai ke 'i ai ha fo'i fokotu'utu'u ia ma'a kinautolu, ko e mahu'inga 'o e sēniti 'oku ma'u 'e he *knowledge economy*, liunga 10 ia 'e he me'a 'oku si'i ma'u 'e he *informal* sekitoa.

Siaosi Sovaleni: Kole pē Sea ke u ... 'Eiki Minisita

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ai na 'oku te'eki vavea ka u ki'i tātā fakalelei atu ...

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ko e ki'i fehu'i pē eni ko e feinga pē ke ke me'a mai ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io mālō.

Tokanga na'a fepaki fatongia Potungāue Pa'anga mo e Potungāue Fefakatau'aki

Siaosi Sovaleni: 'Oku kau e hingoa e Potungāue *Ministry of Industry* pē 'oku, ki he'eku 'ilo fakavaivai 'a'aku ia 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ke 'i ai ha *Industry* ia na'a hangē ko ē ko ho'o me'a

ki ai 'e tokonia 'i he'etau ō ko eni ki he ngoue pē ko e alā e me'a, ko e me'a nau tokanga au ki ai 'Eiki Minisitā ko e hingoa ko ē 'oku ngāue'aki ko e fakalaka faka'ekonōmika. Hangē 'oku ne ma'u fakalukufua 'e ia 'a e fatongia ko ē 'o e fakalalakaka 'o e fonua. 'A ia 'oku 'i ai leva 'a e fie 'ilo pē ko e hā leva 'a e fatongia ia 'a e Minisitā Pa'anga? Me'a nī 'oku 'ikai ko ia 'oku ne hanga 'o tataki 'a 'etau *TSDF 2*, 'etau fakalalakaka, 'etau polokalama fakalalakaka ko eni 'a e fonua. 'Oku ai nai ha kehekehe pē 'oku 'i ai ha faingamālie te mo fehanga hangai moua? Ko e 'uhinga pē ke tau nofo pē he hingoa 'oku 'ikai ke kau e *Industry* ia mo ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io ka u 'oatu e tali. Ko u fakamālō ki Tongatapu 3 'oku hangē foki ha'ama ki'i *quiz* eni 'a maua he 'ekonōmika. Ka u tali atu ai leva e fo'i me'a ko ia. Ko au loki mīsini au. Ko au 'oku 'i ai e *Labour*, ko au 'oku 'i ai e *Commerce*. Ko au 'oku 'i ai e *Innovation*. Ngaahi va'a lalahi ia 'o e loki mīsini. 'Oku 'i ai e taimi 'oku ou hanga ai ke ne tokoni'i au pē fakahinohino au 'oku ou sio au ki he Minisitā e *Revenue* ko e *Fiscal Policy*, pē 'ikai? Te u hanga au ki he Minisitā Pa'anga 'oku ne 'omai e *Monetary Policy*. 'Oku fepaki, mole ke mama'o ...

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Seti mai 'e naua e ngaahi *policy* kau loki mīsini au 'o tataki e me'a ko ē ke a'u ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni ...

Siaosi Sovaleni: Minisitā kapau te ke me'a hifo pē ke tau nofo pē he hingoa ko e *Monetary Policy* ia ko e me'a ia 'a e *Reserve Bank*. Ko e *Fiscal Policy* ko e me'a ia 'a e Minisitā Pa'anga. Ko e fakatonutonu ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō fakatonutonu eni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea pea 'oku ou ki'i tali pē au 'a e fakatonutonu ko e *Reserve Bank* 'oku under ia he Minisitā e *Finance* pea kapau leva te ke talamai 'e koe 'oku ke motuki 'e koe fo'i fekau'aki ko ia me'a ia 'a'au. Ka ko e *reality* ko e *Reserve Bank* 'oku nau 'omai e *Monetary Policy* 'oku *under* ia he Minisitā Pa'anga ...

<009>

Taimi: 1420 – 1425

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: .. ka ko e 'uhinga ia ko ē 'eku tali atú. Ko e 'uhinga ia hono 'omai 'a e loki misini, kau fakaongoongo 'e fēfē *spending* 'a e Pule'angá. 'E fēfē 'ene hanga tataki mai 'etau ngaahi *monetary direction*.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e ki'i fakatonutonu ia mahalo 'oku tonu ke ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Hanga 'e he Minisitā ia ko ē 'o tataki au ka u fakaongoongo au mou loki misini.

Siaosi Sovaleni: Ki'i fakatonutonu Sea. Mahalo na'a sai ange ke mai ha *direction* mei he 'Eiki Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Siaosi Sovaleni: He ko e fo'i nga'unu lahi eni 'Eiki Palēmia. Te mou fakatātā'i 'e moutolu 'i 'o 'i ai 'a e potungāue ia ki he fakalalakaka faka'ikonōmiká. 'Oku kehe ia mei he Potungāue Pa'anga. Ko e fo'i me'a ia ko ē 'oku fai e tokanga ki aí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, kātaki mu'a ka u tali atu koe'uhi he 'oku ke fehu'i mai kiate au.

Siaosi Sovaleni: Pē ko e hā 'ena felāve'i, na'a na 'osi ange ko iá 'oku na fesiofaki naua ia 'i he'etau 'unu atu ko eni kimu'á pē ko hai koā 'oku ne *take responsibility* ki he fakalalakaka faka'ikonōmika e fonuá. 'O kapau 'oku fakalalakaka faka'ikonōmika ē, pea *Ministry of Finance* ē 'oku ne tokanga'i e *TSDf 2*, 'ikai ke 'i ha faingamālie te na fepaki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u tali atu au he ko e tama loki misini au.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā, ko e hoha'a 'a Tongatapu 3 ki he tu'u fepakipakí, pē 'oku 'i ai ha fepaki pē 'oku 'atā pē ho'omo leini 'oku mo takitaha 'i aí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko u fakalavelave atu pē. Ko e fehu'i ko ē 'oku ne 'omái 'oku ne hanga 'o 'ai ia ki he fo'i 'ēlia 'oku pehē ko e *TSDf 2*. 'A ia ko e Palani Fakalalakaka 'a e Fonua Fakalukufua ia, fakasōsiale, fakapolitikale, faka'ikonōmika 'i ha ta'u 'e 10. 'Oku tau 'o hifo 'a e palani lōloa ko iá ki he fo'i palani 'oku tau ui ko e *corporate plan* pē ko e *strategic plan* 'a ia 'oku 'i he ta'u ia 'e 3 ki he ta'u 4. To e fatu e me'a ko iá ki he ta'u 'e 1. 'Osi hono fa'u 'o e palani ngāue ko ia 'o *streamline* e me'a ko iá 'o *vertical* ki 'olungá, 'oku 'ohifo leva ia ke fakapa'anga 'e Fale Pa'anga. Ko e fo'i faikehekehe ko eni 'a ia 'oku fehu'i mai ia he palaní. Ka na'a ku pehē 'e au 'e nofo mai he 'ikonōmiká. Ka ko u fiu feinga foki eni ke tu'uma'u ka tau fana'i e fo'i pulú ke fei mo 'osi ia ka tau hoko atu ki he palaní.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka 'oku ha'u ia he *TSDf*. Ka 'oku sai pē. 'Omai pē ke tau luelue lelei.

Siaosi Sovaleni: Ko e, Sea, ko e ki'i fakatonutonú ia 'Eiki Sea. Ko e fehu'í ia ko e 'uhingá he 'e ngali fepakipakí. Sai 'oku me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e 'uhingá hangē ko ē ko 'eku fakalea atu ko ē 'anenaí Minisitā Leipa. 'Oku 'i ai e fatongia e Minisitā Pa'anga ko e *fiscal policy* pea 'oku 'osi 'ilo 'e he taha kotoa pē. Pea 'oku 'i ai mo hono fatongia ko hono *drive* 'o e *TSDf 2*. Ko e fokotu'u ko eni 'o e potungāue ko e fakalalakaka faka'ikonōmiká, ko e fehu'í ia na 'oku 'i ai ha fepakipaki pea mo e *mandate* ai e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu 'oku mahalo 'oku te'eki ke, ko e me'a foki ia ke tau sio fakalelei ki he *system*.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku talanoa mai ia 'i he 'aneafí 'e he hanga 'e he *Ministry* 'o e *Finance* 'o ne fakalele 'a e palaní. Ko e me'a ia 'a e palaní 'ave ki he Palēmia mei he *Ministry of Finance*. Ka 'oku ma fetakai eni 'i he 'ikonōmiká. Lolotonga 'ema lele he 'ikonōmiká 'oku afe ia ki he palaní mo e *finance*, 'ikai ke pau pē ia, 'oku 'ikai ke palopalema ia. Ka te tau lava pē tautolu

‘o vete fakalelei. Kae nofo ma’u mai ha fo’i feitu’u ‘e taha ke tau vete ke ‘osi ia. ‘Osi ko íá tau toki ‘alu ki he *TSDF*. Manatu’i ko e *TSDF*

Siaosi Sovaleni: Sea fakatonutonú ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Oku ne puke ‘e ia e ngaahi ‘ēlia ‘o e ‘ikonōmika, politikale.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Siaosi Sovaleni: Kapau ‘e tali hangatonu mai pē ‘Eiki Minisitā Leipá.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Siaosi Sovaleni: Ko e *TSDF* 2 ko hai ‘oku *driver* aí. Pea ko hai ‘oku ne hanga ko ē ‘o tokanga’i e *fiscal policy*. Ko koe pē ko e ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sai mālō ‘e Sea ka u tali atu. Ko e fehu’í pē ko hai ‘oku ne faka’uli’í. Sai, he ‘ikai te ke lava talanoa ki he faka’uli’í kae ‘oua leva kuo ke ‘ilo ko hai te ne fatú. Ko e fatu ‘o e *TSDF* ‘oku ‘ave ia ki he taki ‘o e fonuá ‘a ia ‘oku ne talamai ‘ene vīsiōne, ‘ene ‘ū *priority* pea ‘ave ia ki he’ena palani teemi ‘e 2 pē ko e ta’u ‘e 10.

Siaosi Sovaleni: Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Osi ko íá ‘alu hifo ki he palani ta’u ‘e 4 ki he ta’u ‘e 1. Toki ngāue ‘a e *Ministry of Finance*.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga, ‘oleva pē Fakafofonga ke ...

Siaosi Sovaleni: Ko e fakatonutonú. Ko e fakatonutonu ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga. ‘Oleva, ‘oleva. Mo me’a ki lalo, mo me’a ki lalo. Tau ‘ai pē ‘etau va’ingá ke tau va’inga pē ‘i he melinó. ‘E fai e fehu’i pea tali pea ko ‘ene maau ko íá, toki ‘alu atu mo e fehu’i. He ko e tu’u ko ení ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakatonutonu, ko e fehu’i pē. Ka ko u tuku pē au ke ‘alu atu. Na ke me’a atu ‘ene me’a ko ia na’u toutou, ka ke me’a mai Minisitā. Ko ‘ene ‘osi ho’o talí, ‘e me’a atu leva ē ‘o fai ‘ene fehu’i. Ko e ‘uhinga pē kae lava ke fakamaama ‘a e Fale ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mo e me’a mai ‘a e kakaí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō ‘e Sea. Pea ko u fakamālō ki Tongatapu 3 ‘ene hanga vete mai e ngaahi me’a ko ení ke tau maamangia kotoa aí, ko u fakamālō atu ki aí. Ko u ‘ai atu pē au ke ki’i vete fakalelei ‘a e *TSDF*. Ko e palani ngāue ia ‘a e Pule’angá ta’u ‘e 10.

Sea Kōmiti Kakato: Mahino ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ngaahi ‘ēlia lalahi ‘oku ‘i aí, ‘oku ‘i ai e *climate change*, ‘oku ‘i ai e Sosi...

Taimi: 1425-1430

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ... sōsialé ‘oku ‘i ai e pōlitikale, ‘oku ‘i ai e ‘ekanōmiká fakalukufua. Sai ko e palani ko ia ko e me’a ia ‘a e taki ke ne palani’i e me’a ko ia, ‘ikai ko ha me’a ia ha *donor* ‘a ē ‘oku nau fa’a anga ki ai. Ko e taki ‘oku ‘ave ki ai. Sai ko hono ‘omai ko ē ha palani pehē mei he taki ki he loki misini ‘o fakafaikehekehe’i ai ‘a e tokotaha ‘oku ne fatu ‘a e palani ‘a ia ko e taki ia ‘o e fonua mo e tokotaha te ne fai ‘a e *implementation*.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘A ia ‘oku ‘i he ‘ū *line ministry*.

Siaosi Sovaleni: Ko u kole pē ki he fo’i tali fakatonutonu atu ko eni pea ne mea’i pea tau ngata ai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io sai, sai pē ia.

Siaosi Sovaleni: Ko e *TSDf 2* ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘a e fonua.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ko u tui ko e me’a ia ‘oku tau tatau ai.

Siaosi Sovaleni: Pea kuo ‘osi māhino eni ki he taha kotoa pē ‘oku ne ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu eni Minisitā tau, mou me’eme’a māmālie pē ka tau ‘unu pē he ‘oku tau mei a’u pē ki he maama ē.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me’a ko ē ‘oku hoha’a ki ai ‘a Tongatapu tolu ko e *TF* ko e hā koā ?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: *TSDf*.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e *TSDf 2* ko e, ‘oku *approve* ia mei Kapineti.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Pea ko e palani fakalukufua ia e Pule’anga ‘a e fonua pē ko e Pule’anga. Pea ko ‘eku ‘uhinga ke ke me’a mai ai ka tau nga’unu ā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia mālō Sea. Ko u māhino’i pē au Sea ‘oku ‘ikai ko ha me’a eni ia ‘oku ta’emahino’i. ‘A ia ko e fo’i palani ia kimu’a Sea na’e ‘i he *Ministry* e *Finance*.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘A ia ‘oku anga ia ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Fokotu’utu’u he Pule’anga ‘o e ‘aho ni to’o ia ‘o ‘ave ia ki he taki ‘oku ne fatu ‘a e palani lōlōa taha, nounou ko ē mo e a’u mai ki he fakata’u.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Siaosi Sovaleni: ‘Osi hela’ia au he fakatonutonu... kae to e fakatonutonu atu pē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mahalo kuo tali e fehu’i ko ia.

Siaosi Sovaleni: ‘Ikai fakatonutonu atu Sea ‘a e ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Siaosi Sovaleni: ‘Eiki Minisitā me’a pē ho’o potungāue. Na’a tau talanoa ko e hā e ‘uhinga ‘oku ke fakatahataha’i mai ui ko e Fakalalakalaka Faka’ekonōmika kae tuku ā e Minisitā Pa’anga ia mo ‘ene polokalama ko ē he *Ministry of Finance*. Ko e me’a ia ko ē ki he *Ministry of Finance* mo e *Planning* te tau toki lave tautolu ki ai ‘amui. Me’a pē koe ho *ministry* kātaki.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: *Ok mālō.* Ka ko e me’a foki ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Mou ki’i me’a hifo ki lalo. ‘Oku mānuva ‘etau, homou fēme’a’aki he ‘oku ha’u homou fēme’a’aki ‘oku mou lele ‘i he ‘ekonōmika ‘oku mou afe mai ki he ngaahi va’a kehekehe toutai, ngōue mo e ngaahi me’a ko ia. ‘Oku mou ‘alu ki he *TSDF* ‘oku mou ‘unu ki he palani ‘oku, ka ‘o kapau te mou nofo pē moutolu ia mou me’a mai pē moutolu he fo’i lao he ko e me’a ko ē ko u ‘uhinga ki ai ‘e Minisitā ko e, ko Tongatapu tolu foki ta’u lahi ‘a ‘ene ‘i he pa’anga pea ‘oku ne mea’i e ngaahi me’a kotoa. Ka ‘o kapau ‘oku fai e liliu ko ena ‘a ia ‘oku tonu ke ‘unu he na’a ne angamāheni ‘aki ko e palani na’e ‘i he *Minister Finance* pea kapau kuo mou liliu ‘o ‘ave ia ki he takí ko e liliu ia ‘e taha. Pea ‘oku ou tui ko e ngaahi me’a ia ‘oku fakahoko kae ‘omi e fehu’i kae fai mo vete pē ‘oku totonu ke tau tānaki mai e fo’i, ‘a e fo’i liliu ko eni ‘a e Fēfakatau’aki mo e Fakalalakalaka Faka’ekonōmika pē ‘ikai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea mālō ‘aupito. Fakamālō ki Tongatapu tolu he’ene ‘omai e ngaahi me’a ko eni ka u faka, kae ‘osi kae faka’osi atu ki he ...

Lord Tu’i’āfitu: Sea ki’i fehu’i pē au ki he ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu ?

Lord Tu’i’āfitu: Ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘a’aku ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fehu’i eni Minisitā. Ko e lahi ange e fehu’i ko e vave ange ia e māhino.

Tokanga hono ‘ave Palani ki he ‘Ofisi Palēmia

Lord Tu’i’āfitu: He ko u puputu’u au he’ene fo’i *lecture* ko eni ‘ikai ke u lave’i ‘e au. Sea ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia ko e mate eni mo e mo’ui ‘a e fonua eni ‘a e fo’i fēnga’unu’aki ko eni. Ko e to’o ko ē ‘a e *Planning* mei he *Finance* ‘o ‘omai ki he ‘Ofisi Palēmia pea to’o e *Trade* ‘o ‘omai ki he potungāue ko ē.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Ikai ki’i fakatonutonu atu ‘oku ‘ikai ko e *Trade* ko ‘eku fakatonutonu ...

Lord Tu’i’āfitu: Ko e fatongia fakamāmani lahi ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā kātaki ‘o me’a ki lalo Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ke tatau, ‘io ...

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki ‘o me’a ki lalo kae fakahoko e fehu’i ‘a e Nōpele.

Lord Tu’i’āfitu: Ko e fatongia ‘o ha mo’ui ‘o ha Pule’anga ‘i he fakavaha’a Pule’anga ko e *Trade* mo e *Defence* ‘oku ‘i he malumalu mo e ngaahi ngāue kehe ‘o e ‘Ofisi Palēmia. Ko ‘ene to’o ko eni ‘o e *Trade* ko e hā e lelei ‘a ho’o fakahoko ‘a e ngāue kuo to’o e Palani ia mei he Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu kātaki.

Lord Tu’i’āfitu: Ko e hā leva ha to e ngāue kehe ‘a e Palēmia ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Lava ke u ki’i fakatonutonu ....

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oleva pē ke, ‘oleva pē ke maau e ...

Lord Tu’i’āfitu: ‘Oku ‘ikai ke totonu ke ngāue ‘a e Palēmia ko ha tokotaha palani he ko ia ‘oku ‘i ai ‘ū tu’utu’uni ‘a e *policy* ‘o e *direction* ‘ū *regulation* ‘a e ngaahi *portfolio* ke mou hanga ‘o tātaki atu ki ai. Pea ka mou ō atu leva mo ho’omou ngaahi tātaki ko ena ‘oku pule’i pē he ‘e ‘Eiki Palēmia ia ‘a e *Planning* ‘oku ‘ikai ke, fēpakipaki ‘a e Pule’anga ia ai. Sea ka ko e to’o ‘a e *Trade* mei ‘Ofisi Palēmia mo e Palani mei he Minisitā Pa’anga ‘oku ‘ikai ke u ongo’i ‘e nga’unu lelei. Ko ia Sea mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u ki’i tokoni atu ki he fehu’i ‘oku fai.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E kau Minisitā mou kātaki pē ‘o me’a lelei pē ki he fiema’u ‘a e tokotaha ko eni ko ‘ene fehu’i ‘a e anga ‘a e liliu pē ko e mafai ia ‘a hai ‘oku nau fai ia. Ka ‘oku ne pehē ...

<002>

Taimi 1430-1435

Sea Kōmiti Kakato: ‘a e to’o ‘a e *Trade* ‘o ‘omai ki hē pea ‘ave palani ki hē ka ke me’a mai Minisitā *Finance*.

Tali Pule’anga ki he liliu hingoa e Potungaue Leipa

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō. Fakatapu atu ki he Feitu’u na pea fakatapu ki he hou’eiki ‘o e Fale. Te u ki’i lavelave pē fakakaukau ko eni *Planning* hono ‘ave ki he ‘Eiki Palēmia, manatu’i ‘oku ‘ikai ko ha fakakaukau fo’ou ia, ko e me’a pē ia na’e fai mei mu’a, na’e ‘uluaki ai pē ‘a e *Planning*, na’e ‘i ai pē pea ‘omai ki he motu’a ni, ‘a kinautolu na’e tatakai ‘a e fonua ko ia, pea ko ‘emau to e lava mai ko eni ‘oku mau pehē ‘osi ki’i fetakai mai ko eni, ‘oku mahino pē ko e *direction* ‘oku totonu ke ha’u mei ha feitu’u totonu, ‘a ia ko e Palēmia ia, toki tukuhifo ‘a e fakaikiiki ke mau toki fai ki ai, ka ko e *direction* mo e vīsone, ‘oku ‘i ai ‘a e vīsone ‘a e taki kotoa pē ‘oku totonu ke kau ia ‘i he palani. ‘Oua na’a ‘ohovale kuo tau tō hala mei ai kae ‘alu kita ‘o ‘ai ‘ete ki’i vīsone tā koē ‘ooku ‘ikai ko e me’a ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e taki. Ko hono ‘uhinga ia hono ‘ave ki he

palani kae to ki tatafe mai mei ai 'a e tu'utu'uni, faingofua. Ko e kongā ko eni ki he 'ai ko eni 'o e *Economic Development* hono fakahingoa 'aki 'a e *Ministry* ko eni 'o e *trade*. 'Io, te u 'atu ki he *trade*, ko e *trade* 'oku lolotonga 'i he Minisitā pē ia ko eni 'o e Leipa 'i he taimi ni.

Ko 'emau liliu pē 'a e hingoa pea ko e hingoa 'oku kehekehe pē hono ngāue'aki 'i he ngaahi feitu'u, 'i ai 'a e ngaahi fonua ia 'oku *Ministry pē of Finance* 'ata'atā pē. Pea ko e anga ia tu'u mai ko ē 'i he kuo hili na'e *Ministry of Finance* pē ia, 'oku 'i ai 'a e ngaahi feitu'u 'e ni'ihi 'oku 'i ai pē *Ministry of Economy*. Ko e ki'i fulihi ko eni 'oku 'ai leva ia *Finance* 'ata'atā pē motu'a ko eni 'oku ne tokanga'i 'a e *finance* 'ave 'a e *economic development* ko e fo'i fakakaukau 'o tuku ki he tafa'aki ko eni 'a e Minisitā ki he Leipa ke ne fai fakalukufua.

Ko e me'a ko ē ki he pehē koē kā ku o hā leva 'a e *fisheries* ia mo e hā, ko e me'a pē 'oku mahino, ko ene a'u pē ki ha fo'i me'a 'oku mahu'inga pea lava pē 'o to'o ke 'ai pē ki ha *Ministry* kā ko e toenga 'o e me'a 'e fakalele pē ia fakalukufua pea mei hē. 'Ikai ko e 'uhinga eni ia ke hanga 'e taha ia 'o to e fakahinohino mai ha taha 'o talamai ia 'oku poto ange ia ke pehe'i mo pehe'i, lolotonga ko ia ko e hou'eiki ko eni 'oku Kāpineti ko nautolu 'oku nau hanga 'o fakakaukau'i 'a e fo'i pulu 'i he taimi ni, tuku mu'a ke mau ki'i lele hē, ke mau lele ai ko e anga pē ia 'emau fakakaukau he 'oku 'ikai ko e pehē ni ia kuo ha'u ha taha ia 'o *lecture* mai 'o talamai 'a e me'a totonu ko ē ke fai. Ko e fu'u *planning* pea mo e *finance* 'oku fai pē. Pea ko e anga ko ē pehē ko e tokotaha ko eni na'e 'i he *finance*, mahino pē 'oku 'ilo pē 'e he motu'a ni, taki taha 'ilo pē anga 'o e feitu'u na'e ha'u mei ai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Minisitā me'a mai koe.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea...

Tokanga ki he mafai ki he fa'u polisī ngāue fakapa'anga

Siaosi Sovaleni: 'E toki me'a ...fakamālō atu ki he Minisitā ko e tali ia ki ai nounou pē pea ko e mahino 'aupito pē ia na'e 'i ai 'a e *central planning* 'i he kuo hili pea fakakaukau'i ko eni ke 'omai 'o fakataha, pea kapau ko e fakakaukau ē ke to e fakafoki ā 'a e Palani ia ki he 'Ofisi 'o e Palēmia kae tuku pē *finance*, ko e fehu'i leva 'Eiki Minisitā hangē ko e me'a ko ē na'a ku tokanga ki ai ko ē ki he 'Eiki Minisitā ko eni he Leipa, 'e anga fēfē leva 'a e fa'u 'etau 'ū *fiscal policy* mo e me'a 'o kapau ko ia ia 'oku ne tokanga'i 'a e fakalalakaka faka'ikonōmika 'a ia ko koe ia ko e Tauhitohi pē? Ko e fiema'u pē ke fakamā'ala'ala. Ko hai leva 'ia moua te ne hanga 'o tokanga'i hono teke ko eni 'a e fakalalakaka faka'ikonōmika. 'Oua 'e to e lau *personal* ia mo e me'a ha'u pē 'etau talanoa fakalelei pē kae mahino ka tau 'unu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fehu'i eni 'a Tongatapu 3.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea te u ki'i tali atu pē 'oku nounou pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e *Finance* 'oku kei tuku pē 'i he motu'a ni, pea vakai mai pē ko e *Finance*, mālō.

Siaosi Sovaleni: Mālō 'Eiki Minisitā, 'a ia ko e *fiscal policy* hangē ko e me'a 'a e Minisitā Sea 'oku ne tokanga'i pē, 'a ia leva ko e me'a leva eni 'oku fakakaukau'i 'o kapau leva ko e 'Eiki Minisitā Leipa 'oku ne tokanga'i 'a e fakalalakaka faka'ikonōmika, ko e hā leva 'ene fekau'aki 'a'ana ia mo e *policy* ko ē 'oku me'a mai 'a e Minisitā Pa'anga, ko ia ia 'oku ne fai 'a e ngāue ko ia. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito, Sea...

Sea Kōmiti Kakato: Sai me'a mai Minisitā *Trade*.

Tali Pule'anga kei 'i he Minisita Pa'anga mafai fa'u polisī ki he tafa'aki fakapa'anga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea, mahalo ko e 'aneafi, 'uluaki pē ke u 'oatu ki'i fakakaukau ko eni. Ko e ngaahi me'a kotoa ko eni, ko e 'ū *reform* lalahi eni, ko e 'uhinga he ko e sino 'o e Palēmia ko e sino *reformer* ia. Pea ko ene *detailer* eni 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku mau si'i ōmai mautolu 'o kau atu ai, kā 'oku ou fie talanoa atu pē mu'a ki he tali ki he fehu'i ko eni ...

<005>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... ko e 'aneafi na'e taki taha ngāue pē 'iate ia, 'ikai ke fekaukau'aki. Kau talaatu angé e ki'i fo'i fekaukau'aki ko eni. Kapau te ke fie'ilo pē ko e founa fēfē ho'o hanga 'o tō ho'o fu'u taló, pē ko e founa ho'o palaú, fakatekinikale ki 'uta. He 'ikai te ke ha'u koe 'o 'eke mai kiate au, te ke 'alu koe 'o 'eke ia ki he Minisitā 'o e *MAFF*. He 'oku 'i ai e kau tekinikale ai. Kapau te ke 'eke mai, ko e hā 'etau *policy direction* ki he anga hono *spend* 'etau silini, he 'ikai te ke 'eke mai ki he motu'a ni, te ke me'a 'o 'eke ia ki he Minisitā 'o e *Finance*. Ko e fekaukau'aki, he 'ikai me'a atu au ia, 'a e Minisitā *Finance* ia, 'o ha'u ia 'o fakalele e Leipá. Pea he 'ikai te u 'alu au ia 'o fakalele 'a e Ngoué, ka 'oku ou nofo 'a e fo'i fekau'aki mei mu'a 'o a'u ki loto, 'o a'u kimuí, ko e fo'i sisitemi fakalūkufua ia, fekaukau'aki. 'Oku 'ikai ke nau fepaki, ka 'oku mau tiliva 'a e me'a faka'ekonōmiká. Pea ko e 'uhinga e fakakaukau.

'A ia ko e talí pē. 'Oku to'o mai 'a e *fiscal policy* pea mo e *monetary policy* kiate au. Mole-ke-mama'o, kei nofo pē ia pea mo e *Minister Finance*, ke ke fiemālie ki ai, 'ikai ke u kau au ai. 'Oku ou ala atu ke u to e ala ki he Ngoue mo e Toutai, mo e Takimamatá, mole-ke-mama'o, ko au ko e fo'i loki misini pē 'o e 'ikonōmika ko e 'o e fo'i Fefakatau'aki, mo hono ue'i 'a loki misini ke ngāue 'a e ngāue faka'ikonōmiká. 'A ia ko 'ene fekaukau'aki ia. Pea 'oku totonu pē ke. Na'e 'ikai foki ke u fie fakamatala au, pē te u fie pehē hangē 'oku ou fie tu'u hake 'o *lecture*, 'oku 'ikai ko ha me'a ia. Na'a ku pehē pē au, 'Ikonōmika *trade*, pea u ta'utu au ki lalo. Pea to e fehu'i mai ke u to e tu'u hake. Ko e 'uhinga pē ia 'oku lōloa ai, ko e toutou fehu'i, ka 'oku ou sa'ia foki au ia he fehu'i, kae 'oatu ke mahino, 'a ia ko e tali ia hangatonu ki he fehu'i 'a Tongatapu 3. Ko e *fiscal policy*, *monetary policy*, 'oku kei nofo pē ia he Minisitā 'o e *Finance*. Pea 'oku 'ofa pē 'oku tali fie tali ia, ka 'oku.. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou'eiki. Me'a mai 'e Ha'apai 12.

Mo'ale Finau : Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea, tapu ki he Hou'eiki. Sea, 'oku 'ikai ke u tui ko e 'isiu ko eni e fulihi ko eni e hingoá, *economic development*, pē ko e ... kiate au, ko e me'a mahu'inga ia e olá. Mahu'ingá, ko e hā e ola ko ē e ngāue. 'Oku mahino 'aupito 'aupito pē, 'Eiki Sea, 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā. He koe'uhí, ko e *economic*, he ko e 'ikonōmika ia, 'Eiki Sea, 'oku tñaki e ngaahi 'ū me'a 'oku lahi kau ai 'a e *production*, hangē ko e fua 'o ha fa'ahinga koloa, 'oku totonu ke 'i ai 'a e tokanga 'a e *policy* ko eni 'a e 'Eiki Minisitā. Pea 'oku ou fanongo ki he'ene me'a, 'Eiki Sea, 'oku ou loto au ia ke 'i ai ha fa'ahinga tipeiti, mo ha fa'ahinga fokotu'utu'u fakakaukau, ke offi 'aupito 'aupito ki he me'a ko ē 'oku lava *produce* 'e he komiuniti, pea mo e fanga ki'i motú. Tau pehē hangē ko Ha'apai, Vava'u, pea pehē foki ki he Ongo Niuá. 'A ia 'oku ou poupu 'aupito ki he fulihi ko eni 'o e hingoá, koe'uhí he 'oku ou tui kuo 'osi tálanga ki ai e Pule'angá, 'Eiki Sea, pea kuo nau 'osi hanga 'o fai 'enau 'analaiso, mo 'enau hanga 'o fokotu'u. Pea 'oku tui e Pule'anga ko eni, 'Eiki Sea, ko hono fakatahataha'i pē ko

hono tukuange 'a e ngaahi me'a ke fe'unu'aki 'i he ngaahi *ministry*, 'oku taumu'a ia, Sea, ki he lelei 'a e fonuá.

Tokanga ki he fua 'o e ngāue

Ka 'oku ou tokanga ki he me'a ko ení, 'Eiki Sea, mo e kole pē ki he 'Eiki Minisitā, koe'uhí 'oku ou nofo 'i he *production*. Ko e *production*, 'Eiki Sea, ko e fua ia 'o e ngāué. Mahino foki, 'Eiki Sea, 'oku 'i ai e ngaahi sekitoa taautaha. Pea ko e ngaahi sekitoa taautahá, 'oku 'ikai ke u to e tāla'a, 'Eiki Sea. ko e ivi ia 'o ha fonua. Mea'i foki 'Eiki Sea, mo e Hou'eikí, ko 'etau silini ia 'atautolu 'oku vahe ki he ngaahi *ministry*, 'oku 'ikai ke lahi ia, fakangatangata pē ia, fakatatau pē ki hotau iví. Pea ko e kaveinga ngāue ko ē 'oku vahe'aki 'etau silini ki he ngaahi *ministry*, hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā, 'oku fakataumu'a ia ke fakapapau'i 'oku *distribute*, 'oku vahevahe, pea 'oku 'alu 'a e *production* 'o hu'u ki ha ngaahi feitu'u 'e ma'u 'e he fakataautaha, pē ko e kakai 'oku fa'a 'ohake 'e he ngaahi mītia, 'Eiki Sea, ko e kakai masiva e fonuá. 'A ia, 'Eiki Sea, ko e fakakaukau ko ení, 'a ia ko e me'a 'e 3 'oku ou tokanga ki aí, 'oku ou loto ke u ki'i to'o

<006>

Taimi: 1440-1445

Mō'ale Fīnau : Ko 'eku tokoni pē 'aku ia, ko e 'uhí ke 'oua mu'a na'a ngalo ke fakapapau'i 'oku lava ke hakeaki'i 'a e me'a ko ení 'oku tau ui ko e fua 'o e ngāué, pē ko e hiapo pē ko e tutu, pē ko e hā. 'Oku lahi foki 'a e ngaahi me'a 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke to e tukumai ia ke tau pehē hangē ko e ngaahi me'a 'i 'osení. Ka neongo ia 'oku ou pou pou pē au ki he liliu ko eni. Te u nofo pē 'i he *economic development*. Ko u tui kuo 'osi hanga 'e he Minisitā 'o fakakakato mai 'a e ngaahi 'elemēniti, pea mo e ngaahi sekitoa 'oku nau *contribute* kotoa ki he 'etau 'ekonōmika. Ko e fehu'i 'Eiki Sea, 'oku pehē ni. Fēfē 'a e tu'unga ko ē 'o e kakai ko ē 'i he sōsaietí? Ko u lave'i pē 'e au 'Eiki Sea, 'oku 'i ai ..'oku 'osi fetaulaki pea mo e ni'ihi 'oku nau o 'i Ha'apai he 'ahó ni 'o nau o 'o tufi 'enau niu, ko 'enau 'ave ke fakatau ki he kautaha *private* 'Eiki Sea, pea 'oku ou ma'u 'a hono totongí. Ko e anga ko ia 'eku fakakaukau 'oku pehē ni, hanga 'e he *Ministry* ko ení 'o fakapapau'i ko e fua ko ia 'oku 'omi 'e he kakai 'a ia 'oku 'ikai ke nau lava nautolu Sea 'o a'u ki he māketi. 'E lava nai 'e he *Ministry* mo e ivi fakapa'anga 'oku 'oange 'e he Pule'anga, ke fakapapau'i 'oku a'u ki he ni'ihi ko ení, ha *price* 'oku sai ange ... 'A ia 'e Sea mo Hou'eiki ko u tui Minisitā ko e anga ia 'eku fakakaukau ki he 'unu ko ení 'o *centralized* ho'omou ngāue 'i he *economic development*. Pea 'oku mahino 'aupito 'a e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fika 3. Koe'uhi he 'oku pau 'oku 'i ai 'a e ngaahi feitu'u 'oku fai ki ai 'a e palani, palani ko e vīsone ke a'usia, pea 'oku 'i ai mo e feitu'u ke ha'u mei ai hono silini, pea 'oku 'i ai mo e feitu'u ke fai hono fakakaukau. Pea 'oku nofo mai 'a e *private* sekitoa mei he tafa'akí, mo 'enau palani pē 'anautolu mo 'enau founa ngāue, ke a'usia 'enau ngaahi taumu'a fakataautaha. Pea ko ia 'Eiki Sea, ko e anga ia 'eku fakakaukau ki he 'unu ko ia 'etau tipeiti he taimí ni, ke 'unu 'a e ngaahi hingoá. Kiate au 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ki he 'unu ko ení 'o fakatahataha'i he 'ikonōmika pē ko e *economic development*. Ko e koloá pē ke fakapapau'i 'oku lava ke lave kotoa 'a e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. Na'a 'ilo angé kuo nofo pē 'a e Minisitā ia ko ē mo e toutai, nofonono pē ia hono ki'i tuliki, ka tā ko ē kuo fuoloa hono toutai'i 'a e mokohunú ia, pea 'oku kehe mai 'a e palani ia. 'A ia taimi ní, kuo 'unu foki 'a e ngaahi hingoá he taimí ni, pea kuo 'unu ai mo e ngaahi fatongia. He 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngafa fatongia 'oku tohi'i he Laó, kuo pau ke ngata ai 'a e Minisitā Leipa. 'Oku 'i ai mo e ngafa fatongia 'oku ngata ai 'a e Palēmiá ia. Ko e fehu'i 'o e 'aho ní, pē ko e fē 'a e taimi, 'e lava ai ke tau hanga 'o tukuange 'a e ngaahi fo'i fakangatangata ko ení, kae lava ke a'u 'a e ola 'o e ngāué, ki he kakai 'o e fonua ko ení 'oku tau Fakafofonga'i 'Eiki Sea. Ko e ki'i tokoni pē ia 'oku 'oatu 'Eiki Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai Fika 1 'Eiki Nōpele 'o e Lolo'a-Halaevalu.

Tokanga ki he ngali lahi fatongia ‘oatu ki he Minisita Fefakatau’aki

Lord Tu’ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea kole pē mu’a ke u hūfanga atu he fakatapu kuo ‘osi fai ‘e he Feitu’u na, kae ‘uma’ā ho Fale ‘eiki ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, ‘oku ou tangutu pē au ‘o fanongo ki he feme’a’aki, pea u vakai ki he fo’i Lao ko eni, ki he Kupu 2 ke fakatonotonu ‘a e Tēpile 1 konga 1 ‘a ia ‘oku Fakatonotonu ‘a e konga 1 Tēpile 1 ‘o e Tefito’i Lao. Ko e palakalafi 7 ‘aki hono tamate’i ‘a e ngaahi leamo e palani fakafonuá,.. pea ‘i he palakalafi 8 ‘a ia ko e fokotu’u ia ke tamate’i ‘a e ngaahi lea ko e ...*comercer*.. Fefakatau’aki mo e ‘Ilo fo’ou, mo e ngāue ‘a e kakaí, pea fetongi’aki ‘a e ngaahi lea Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmika. Kaikehe ‘Eiki Sea, mahalo ‘oku mau falala pē mautolu ‘Eiki Minisitā mo e Pule’anga ki he me’a ko ē ‘oku mou ngāue’aki. Na’a ku sai’ia ‘aupito ‘aupito au ‘Eiki Palēmia mo e ‘Eiki Minisitā he fo’i lea ko ē ko e Fefakatau’aki mo e ‘Ilo Fo’ou. Ko e taimi ko ia na’e ui ai ‘a e Minisitā ko eni, ‘o me’a mai ki he fatongiá, lahi ‘ene ngaahi ‘ilo fo’ou ‘oku nau matā Sea, na’a ne ngāue’aki ‘i he taimi ngāue. Uta ‘a e ngaahi me’akai ‘a e kakai ‘o e fonuá ni, ‘oku mahalo ‘oku lolotonga ‘i he vahá mahalo, pē ‘oku ‘i muli, tokoni ki he kakai. Ko e taha eni ‘o e ngaahi ‘ilo fo’ou ‘oku ou fanongo ki ai, ko e ‘ai ke ‘omai ‘etau ‘ū palau, pea ‘i ai mo e va’a ‘e taha na’a ne ‘osi me’a mai ‘aki ki he motu’á ni, ta ko e founzá ..

<008>

Taimi: 1445-1450

Lord Tu’ilakepa: kae hifo mai e ngaahi tāpuaki ki Tonga ni. Pea, ‘Eiki Minisitā kapau na’e tuku pē ai ke ngāue’aki, taimi, mahalo ... e Minisitā ko eni, me’a ko e ‘ilo fo’ou ma’a e kakai ‘o e fonua ‘Eiki Sea, kae lolotonga ‘eku manumanu’ia he’ene, ‘i he ki’i vaka ko e ‘ilo fo’ou kuo tā mai e fo’i vaka lahi he taimi ni ko e fakalalakaka faka’ikonōmika. Ko au ‘oku ou manavasi’i na’a te’eki ai ke lava ‘ema fanga ki’i ‘ilo fo’ou kuo me’a atu he vaka ko eni faifai pea ngoto ha feitu’u ‘Eiki Sea. Sea ko e ui mahalo ko e kau ia he me’a te tau ui he fonua ni pea ‘e kau mo Fale Alea ni, ko ‘etau ta’etokanga ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke tau, na’e toki ‘osi ni pē ‘Eiki Sea pea ‘oku lolotonga tuku ki he Fale ke fai hono fakakaukau’i ‘a e ngaahi me’a na’e tipeiti’i ‘i he Fale ni. Pea ko e me’a ia ‘oku tau, ko u fakatokanga’i pē ‘Eiki Sea ko u fie ‘ohake pē ‘e au ia ki he ngaahi ‘ilo fo’ou ko eni ‘oku lolotonga fai he ‘Eiki Minisitā, fetongi ‘i he tu’unga he taimi ni ko e ‘alu ki he vaka ‘oku to e lahi ange ‘Eiki Sea. Ka ko u tui pē ‘Eiki Sea ko u, tau fakatauange pē te ke ngāue lelei ‘aki ē ‘a e liliu ko eni he ‘oku hangehangē pē kiate au na’a ‘i ai e to e me’a ‘e taha ‘e to e ‘oatu ki he Feitu’u na ke ke ngāue’aki koe’uhī ko e fakalalakaka faka’ekonōmika e fonua ni.

Ko e lolotonga ‘eta ngāue fakataha mo e Feitu’u na ke feinga’i ‘etau fakahakeaki’i hake ngoue e kakai, feinga’i hake pea mo e tu’unga masivesiva e fonua ni, kuo tau ‘unu tautolu ki he fu’u me’a ia ‘oku to e lahi ange ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ou talamonū atu pē au ki he Feitu’u na ‘Eiki Minisitā ho’o fatongia ‘ikai ke mau to e fakakikihi mautolu he me’a ko ē ‘oku ke me’a ‘aki he neongo ha’ane mālie pea mo tonu pasika ha’atau me’a kae ‘ikai ke loto ki ai ‘a e tokolahi ia he ‘ikai pē mālie ha me’a ia ‘i he Fale ko ‘eni ‘Eiki Sea. Ka koe’uhī ko e me’a ia ‘oku ke fokotu’u mai, fakafou mai ‘i he Minisitā Lao ke liliu ange mu’a, tau liliu mei he ‘Ilo Fo’ou ki he ‘Ikonōmika. ‘Oku ou faka’amu au kapau na’a ke ki’i tātāsili mai ha to e ki’i ‘ikonōmika te’eki ke tau mai ‘eta fo’i ‘ilo fo’ou ko ē kuo ke me’a ki he vaka lahi ko ē. Pea ko u ongo’i lahi ‘aupito ‘aupito ‘a e tu’unga ‘oku tau fononga ai he taimi ni pea ko u tui kapau ‘e to e lelei ange ‘Eiki Sea ko u tui te tau fiefia kotoa he koe’uhi pē ko e lelei ‘a e fonua fakalukufua. Ka ‘oku mau fakatauange pē ‘Eiki Minisitā te ke ngāue’aki pē faka’ikonōmika pea to e kau pē mo e ‘ilo fo’ou si’i kakai ‘o e fonua ‘a ia ko ē ‘oku ‘ai ke tamate’i, ngāue ‘a e kakai ‘o e fonua ke fetongi ia. ‘A ia ‘e tāfātaha meimei e Feitu’u na ki he ngaahi me’a lalahi he fonua ni ‘Eiki Sea.

Sea, ko u tui au ko e liliu ē kuo ‘osi maau e Pule’anga ia. Hā koā ha’atau to e, ko e fakavetevete pē ia mei he feme’a’aki e ‘Eiki Minisitā ‘anenai, ka u fokotu’u atu au ke tau pāloti tautolu he kuo ‘osi

mahino e tu'unga ia 'oku tau 'i ai, fiema'u he Pule'anga ke liliu eni, pea kapau 'oku tau vakai'i pē he Fale ni 'oku faka-Konisitūtone pē ia pea hoko atu ho'omou ngāue 'e 'Eiki Minisitā Lao kae nga'unu atu 'etau ngāue ki ha to e me'a 'e taha kae mālō e ma'u faingamālie 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Nōpele. Me'a mai e Nōpele 'Eua.

Tokanga pe 'oku fenga'unu'aki pa'anga he patiseti he fehikitaki va'a ngāue

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea pea fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea, ko e fakahoha'a ko ē 'a e motu'a ni koe'uhī ko e liliu ko eni. Ko e me'a ko ē 'oku fakamatala mai ko ē ko ē he Lao Fakatonutonu ko eni ke tamate'i kae 'ave 'a e Palani Fakafonua ia ki he 'Ofisi Palēmia. Pea ko e me'a ko ē hono ua 'oku ai 'eku hoha'a 'a'aku ia ki hono to'o ko ē 'Ilo Fo'ou 'Eiki Sea. Pea ko e me'a ko ē 'e taha 'oku ou tokanga ko ē ki ai 'Eiki Sea ko e tu'u ko ē 'a e Palani Fakalalakaka ko ē fika ua 'i he Minisitā Pa'anga pea mo e *develop* fakalalakaka faka'ikonōmika ko eni 'Eiki Sea 'a eni ko ē ko ē 'oku liliu ki ai pea mei he 'ilo fo'ou mo e ngāue 'a e kakai 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ē ko ē 'oku ou 'ai ke u fehu'i atu 'Eiki Minisitā Pa'anga koe'uhī ko e fehikitaki ko eni na'a tau hanga foki 'o paasi e patiseti 'o fakatatau ki he ngaahi tu'unga na'e 'i he Minisitā. Ko e fe'unu'aki ko eni 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku ai ha fe'unu'aki fakapa'anga ...

<009>

Taimi: 1450–1455

Lord Nuku: ... ai, pē ko e liliu hingoa pē. Pē 'oku 'i ai ha, to'o ha pa'anga na'a tau paasi he patiseti ke liliu ko eni 'o 'ave palani ki he 'Eiki Palēmia. 'Oku fenga'unu'aki he patiseti ko eni na'a tau paasi koe'uhī he 'oku 'ikai ko ha liliu eni ia 'oku si'isi'i 'Eiki Sea ki he ngaahi feliuliuaki ko eni. He 'oku pau ke nga'unu e ngaahi fatongia pea 'oku 'i ai hono silini na'e vahe'i 'e he Fale ni he patiseti. Ka ko 'eku 'ai pē ke u lave'i, ko u fie lave'i pē nga'unu ko eni pē 'oku nga'unu fakataha mo e silini pē ko e nga'unu pē 'a e hingoa ia kae nofo pē silini ia 'i he feitu'u ko ē na'e paasi ko ē he patiseti Sea. Ke tali mai ia koe'uhī kae toki hoko atu e fakahoha'a.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea, ka u ki'i tali pē 'a e fehu'i ko eni mei he Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua. 'Oku 'osi kamata ke mau hanga 'o *transfer* 'a e kau 'ofisa ko ia 'o e Palani ki he 'Ofisi Palēmia. 'A ia ko e 'alu fakataha ko ia ki he, 'i he Palani, kau ngāue ki he ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea, na'e 'i ai hono silini.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku fakamatala atu eni he silini.

Lord Nuku: Ko e fo'i me'a pē ko u fiema'u kapau 'e me'a mai pē ia 'io, 'ikai, koe'uhī ka u hoko atu au ke pou pou'i e ngaahi me'a ko eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io mālō Hou'eiki kae tuku mu'a ke ...

Lord Nuku: Ko e kongā ko eni ko ē, kuo mahino ia kiate au 'Eiki Sea he taimi ni.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele, 'e feinga ke fakama'ala'ala. 'Oku 'ikai ko tautolu pē 'oku fiema'u ke tau mahino'i. 'Oku to e fiema'u mo e maama 'a e kakai he 'oku nau fanongo mai. Ka ke me'a mai Minisitā.

Tali Pule'anga ki he fe'unu'aki pa'anga he patiseti

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Ko 'eku 'uhingá, 'oku 'ikai foki ke hiki pē ha, ko e kau ngāue ko e silini 'oku totongi'akí. Pea ko e kau ngāue e Palaní 'e hiki ia ki he potungāue 'a e Palēmia. 'Alu fakataha e sino e kau ngāue mo e sēniti. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko e kau ia he me'a 'oku faingata'a lahi ia ki he motu'a ni ke u hanga 'e au, ke u hanga 'o poupou'i. Te'eki ke 'osi ha māhina 'e fiha mei he'etau tali e patisetí, pea mo e mai 'e he Pule'angá e fokotu'utu'u mo e feitu'u ke tuku ai 'a e ngaahi mafai koe'uhí ko e ngaahi mafai ko iá 'oku fengaue'aki fakataha pea mo e ivi e fonua 'Eiki Sea. Ko e taimi ko ē ki he'ene tu'u ko ē he taimi ní, te'eki ai ke 'osi ha māhina 'e fiha mei ai, kuo to e fai e fenga'unu'akí.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e ki'i fakatonutonu mu'a e 'Eiki Nōpele Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Nōpele.

Tali Pule'anga ki he fenga'unu'aki he ngāue e Pule'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'E kamata ia he ta'u fo'ou' 'a e palani fo'ou'. Ko e palani ko eni 'oku lolotonga lele ko ia he taimi ní, patiseti mo e me'a ko ia 'oku lolotonga lele pē ia. Ko e fokotu'utu'u eni ke fetongi ke tau 'ai ko ē he ta'u fo'ou' kuo tau kamata he fōtunga ko ia. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai.

Tokanga ki he liliu e patiseti na'e tali Fale Alea

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko u tui pē au ia ki he fakamatalá 'Eiki Sea ka 'oku liliu e patiseti na'a tau paasí. Ko e fokotu'utu'u ko eni 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'Eiki Sea ko e fokotu'utu'u ia ki he ta'u fo'ou'. Ha me'a 'oku 'ikai ke tuku ai pē palaní, 'a ē na'a nau hanga 'omai he kamata ke fononga ai e to'u Fale Alea ko ení. Ko 'ene a'u ko ē he patiseti ko ē ta'u kaha'ú Sea, fakahū mai 'a e ngaahi liliú. Pea ko e me'a ko ē hono uá 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u tui ki he liliu ko eni mo hono fe'unu'aki e kau ngāue pea mo e silini lolotonga na'e tali 'e he Fale Alea ko eni 'a e ngaahi 'uhinga na'e 'omai'aki e patisetí ke fakapaasi ai e pa'anga ko iá Sea. Lolotonga 'etau tali ko ē fakakaukau ko iá 'uhí ko e fakamatala lelei na'e 'omai pea mei taumu'a. Ko e me'a eni 'oku tonú. Pea 'osi ia ko iá, te'eki 'osi ha māhina ia 'e 3 pē fiha mei ai 'oku talamai ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki ko u ki'i fakatonutonu atu kātaki. Ki'i tokoni pē mo fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku mo'oni 'aupito pē me'a 'oku lave ki ai 'a e 'Eiki Nōpele ka 'oku 'ikai ke to e liliu ha patiseti ia. Manatu'i ko e patisetí ko e mata'ifika, 'oku 'ikai to e liliu ha patiseti ia. Ka 'unu 'a e mei, 'a e Sea ko eni ki hē pea 'alu mo hono sēniti. Ko e poini ia 'o kapau 'oku 'unu 'a e silini. 'Oku 'ikai to e nga'unu e sēniti ia ke to e hiki ia mei he pa'anga 'e 5 'o pa'anga 'e 7.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, fakatonutonu 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kei tu'uma'u pē fakatau ki he lao.

Fakatonutonu ko e patiseti na'a ne fakamafai'i e lahi e silini potungāue te ne fakamole

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. 'Ai pē ko e fakatonutonú Sea. Ko e Lao ko ē hono Fakangofua'i ko ē ke Ngāue'aki e Pa'anga, 'oku 'asi ai e potungāue mo e lahi e pa'anga te ne fakamolé. Ko u tui ko e laumalie ia ko ē na'e 'e ke ko ē he 'e Nōpele pē 'oku to e hiki 'a e pa'anga mei Fale Pa'anga ki 'Ofisi Palēmia. 'Oku 'i ai e fo'i *total* ka ko e potungāue kotoa pē 'oku 'oange 'ene *allocation*. Ko e fakatonutonu ia ki he 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea,

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io, 'ai pē ke mahino. Ko e sēniti 'oku kei tuku pē he patiseti ko ia 'a e Potungāue Pa'anga. Kapau ko e me'a ia 'oku fai ki ai e hoha'á. Ka ko e taimi ko ē, ko e 'uhinga 'etau talanoa he taimi ní koe'uhí ko e fo'i taimi eni 'oku kamata ke talanoa ai e *budget priorities* mo e me'a ko ia, he taimi ni. Kuo kamata hono *discuss* e me'a ko iá. Pea ko e palani ko iá 'oku mau hanga 'o fokotu'utu'u ke kamata ke *direct* mai ia mei he 'ofisi 'o e Palēmia. 'Oku 'ikai ke u ...

<001>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'ikai to e fai 'e au. Te u ki'i talitali si'i au kae 'oleva ke ha'u e *priorities* ... fai ko ē hono ... 'o *review* 'e fai ia mei he ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai ...

Tokanga ki ha faingamalie ke ngāue hala'aki e pa'anga e fonua

Lord Nuku: Mālō, mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Pa'anga ... Sea 'oku ou kei tui na'e 'i ai 'a e, ko e *TSDF* na'e 'i ai hono hala na'e fou ai ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a e palani fakalakalaka ko iá 'Eiki Sea. He koe'uhí he ko e me'a ko eni 'oku fai ko ē ki ai e fēme'a'aki ko e ngaahi pa'anga kotoa pē 'oku 'omai he fakalakalaka mei muli 'oku 'ikai ke 'omai ia ki he 'Ofisi Palēmia. 'Oku 'omai e pa'anga ko ia 'o fakahū ia ki Fale Pa'anga, ko e 'uhinga ia 'oku fai atu ai 'a e fakahoha'a 'Eiki Sea he na'e 'i ai e 'uhinga hono 'ave ki ai ko e halanga 'o e pa'anga. Ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni kuo 'ave leva e fatongia ia ki hē. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e hoha'a na'a 'ilo ange ko u ngāue hala 'aki 'a e silini e fonua pea tapu mo koe 'e ... fatongia na'e tonu ke fai pē kae 'uhí kae toki *decision*, fakakaukau ia 'a e motu'a ni kae tuku kehe ki he Feitu'u na'a u ki hono pehē ko e founa hono ngāue'aki ...ko ia 'e tuku atu ia ki he ... 'Eiki Palēmia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i fakatonutonu eni 'Eiki Minisitā.

Lord Nuku: Ka 'oku 'uhinga ia 'e 'i ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku hangatonu pē 'e kātaki pē 'Eiki Nōpele mei 'Eua ko e kongā ko ia ki he *aid* pea mo e pa'anga ko ē mei muli, palani ia. Ko e *implementation* ia. Pea 'oku tuku pē ia he motu'a ni. Ko e fo'i *direction* pē mo hono vīsone ke maau mai ke māhino hā e me'a 'e fai he fo'i ta'u ko eni tolu ko eni 'oku kei toe *for example* pea toki to e me'a pea u fai ia 'e au. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Mālō Sea. ‘Oku ‘uhinga mai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ia ki he ta’u ki he fo’i ta’u ki he teemi kakato. Ko e ‘uhinga au ko e Patiseti ‘oku fakata’u pē ia. Ko e ‘ū me’a fakata’u ia ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ko e *policy* ‘oku ‘i ai e *policy* ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki ...

Lord Nuku: Na’e me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā Leipa ‘oku ‘i ai e ta’u 10 ta’u nima ‘oku pehē anga ko ē. Ka ko e me’a ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ko hono fē’unu’aki ko eni pea hiki e ngaahi fatongia pea ‘oku fai e tokanga ki ai na’a ‘ilo ange ‘oku ngāue hala ‘aki e mafai. Ko e me’a ‘uluaki ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele.

Lord Nuku: Me’a ko ē hono ua.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki Nōpele ko e kolé na’e ‘osi fai e fakatonutonu ‘anenai ko e pa’anga ‘oku tuku ia ‘i he Minisitā. Ko e fokotu’utu’u palani mo e ngāue kotoa pē ‘a e kau ngāue ‘oku nau fai fakataha ia mo e kau mo e Palēmia. Ko u tui ‘oku ‘osi, ‘osi taimi pē ke māhino ‘a e me’a ko ia.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Osi māhino kia au ho’o tui ka ke me’a mai.

Lord Nuku: Ko e, ‘oku ‘ikai ko ‘eku tui.

Sea Kōmiti Kakato: He ko e, ‘oku fu’u, ‘oku tu’o lahi kia au ‘a e toutou me’a ‘aki e fo’i ...

‘Eiki Palēmia: Sea ka u ‘oatu mu’a ka u tali na’a nounou ange.

Lord Nuku: Ko e me’a ko ē na’e fakahoko mai pea mei he ‘Eiki Minisitā Pa’anga Sea ‘e fētukutuku ‘a e kau ngāue mo e vahe ‘o ‘ave ki hē. Ko ‘ene me’a mai ia. Pea ko e me’a ko ē, ‘a ē ko ē nau fehu’i ki ai pē ko e silini ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā ko e me’a ko ē ‘oku ou ma’u ‘e Nōpele ko e kau ngāue ‘oku nau ‘alu ko e pa’anga ‘oku ‘i he Minisitā Pa’anga. Ko e me’a ia ‘oku ma’u he motu’a ni pea kapau ‘oku hala ia pea fakatonutonu mai Minisitā Pa’anga. Me’a mai Palēmia.

Taukave Palēmia ‘ikai ha fe’unu’aki he pa’anga patiseti

‘Eiki Palēmia: ... ‘uma’ā e toenga ‘o e Hou’eiki. Ko u tui mahalo ko e me’a mamafa heni ‘a e pa’anga. ‘Alu holo e sino e tokotaha ngāue pē ‘oku hiki ki fē ki fē ka ko e pa’anga ‘oku ou talaatu ‘oku ou ‘oatu ‘a e fakamatala ‘oku ‘ikai ke mole ‘oku tuku pē ‘i Fale Pa’anga. Tatau tofu pē eni ia ‘Eiki Sea mo ha taha ‘oku ngāue faka, ‘oku ngāue ha *ministry* pea lolotonga pē ta’u kuo tu’utu’uni he me’a, te ke hiki koe ‘o ‘alu ki he potungāue ko ē lolotonga pē ta’u. ‘Oku ‘ikai ke tapu ia, hiki pē hono sino ‘o’ona ia pea kei ‘alu pē ki Fale Pa’anga ‘omai pē ‘ene vahe mei he me’a. Ko u tui ko e me’a mahu’inga heni ‘oku tokanga ki ai e Minisitā ko eni ‘a e pa’anga. Ko ena ‘oku ‘osi ‘oatu e tali ‘e tuku pē pa’anga ‘etau pa’anga ‘i Fale Pa’anga hiki pē sino kae kei ‘alu pē ki Fale Pa’anga ‘o ma’u mai ‘ene vahé ‘a ē ko ē ‘oku totonu *entitle* ki ai. ‘Oku ‘ikai ke to e liliu ha me’a.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Hou’eiki fika 1.

Lord Tu'ilakepa: Na'a mau fanongo pē 'Eiki Palēmia ko e me'a ko ē na'e me'a mai 'aki he Minisitā Pa'anga 'io 'oku hiki mo e pa'anga. Ko e pa'anga fē 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku ke me'a ki ai ? 'E hiki pea hiki mo e pa'anga ki ai?

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō. Mahalo ko e, Sea mahalo ko e, pea nau to e pehē atu pē Sea ko e Patiseti kaha'u fo'ou ko e taimi ia 'e hiki kakato ki hē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: He ko 'etau ngāue eni ko e taimi eni 'oku fai e talanoa'i e Patiseti.

<002>

Taimi:1500-1505

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ki he taimi ni pehē ki he ta'u fo'ou, mālō.

Lord Tu'iha'angana: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai fika 1.

Lord Tu'iha'angana: Kātaki ko 'eku ki'i fakahoha'a pē 'a'aku 'i he ki'i miniti 'e taha 'a e Fakafofonga 'Eua Nōpele faka'osi atu pē 'e au 'a e ki'i. Tapu pea mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e fakamālō pē au Sea ki he fakamā'ala'ala mai mahino pē foki ia ko e 'ū lao ko eni 'oku fakahū mai meia nautolu nau 'osi felotoi ki ai 'a e Kāpineti ia ki he ngaahi fe'unuaki ko eni, kā kuo pau pē ke 'omai ke fai ki ai 'a e feme'a'aki 'a e Fale Alea 'o Tonga, fehu'i, pea 'oku ou fakamālō atu 'i he ngaahi me'a mai ko ē 'oku fakahoko, kā 'oku hangē 'oku mahino pē 'oku 'i ai 'a e pehē na'a faifai 'oku 'i ai ha taimi kuo fai ha fepakipaki kā ko eni kuo 'omai pē tali 'a e Pule'angá mahino pē ku o nau 'osi mateuteu pē, 'oku tau 'amanaki he founa ngāue ko eni mo e ngaahi fe'unuaki ko eni 'e kau ai pē ki he fakalalakaka lelei ki he fonua mo e kakai.

Fehu'ia pe 'oku tautea'i ha ni'ihiki mo fakamalolo ki 'api he fe'unuaki 'oku fai

Kā ko e ki'i fehu'i faka'osí pē Sea hangē ko e feme'a'aki mai ki he tafa'aki 'a e Pule'angá fe'unuaki ko eni hangē ko eni ko 'eku lau hiki 'o e mafai mo e malumalu 'i he Palēmia. Si'i 'i ai ha fa'ahinga 'i he Potungāue ko eni 'oku 'amanaki ke tautea'i mo si'i fakamālōlō'i ki 'api, mālō.

Tali Palēmia ki he 'uhinga hiki ange Va'a Palani ki he 'Ofisi Palēmia

'Eiki Palēmia: Fakamālō pē ka u to e ki'i tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e toenga 'o e hou'eiki. Ko e tali ki ai, 'ikai. Ko e hangē ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Pa'anga ko e palani ia na'e ko hono toki to'o mai eni ta'u na'e to'o ai, pē ko e feitu'u ko ē fonua, ko e tapu ange na'a pehē ko e Palēmia 'oku ne tuhu'i mai 'a e *direction* ko ē 'etau 'alu ki ai. Pea pehē atu 'a e me'a tau lele *south south east*, 'e ngāue kātoa 'a e kau kauvaka ke 'ave vaka ki ai.

Ko e anga ia 'a māmani, 'oku pule'i pehe'i 'a māmani 'oku 'ikai ko Tonga ni pea toki ha'u ha Pule'anga ia 'o talamai, mahalo 'oku sai ke tau ki'i hiki 'etau tō tau lele ki he *north*, pea tau 'alu leva 'i he me'a ko ia, kā 'oku 'ikai ko e pehē ko ha'aku 'oatu 'a e me'a ko eni ko ha me'a fo'ou. Ko e founa eni 'oku ngāue'aki 'i māmani, ko e Pule'anga kotoa pē, *government of today*, ko nautolu 'oku nau hanga 'o seti mai 'a e *direction* pē ko e feitu'u ko ē ke hu'u ki ai 'etau fononga,

pea tau toki ngāue fakataha pē tautolu ia 'i he ngaahi Potungāue fakataha mo e Fale Alea, ke mo fai 'a e fakatonutonu 'etau folau.

Kā ko e anga ia 'o e tūkunga 'o 'etau folau, pea 'oku 'ikai ko ha toki 'omai eni ki he Palēmia, me'a ko eni na'e 'uluaki 'i he Palēmia pē fuoloa pea na'e fai 'etau ki'i liliu ki ai, pea ko eni 'oku tau to e loto pē ke fakafoki mai ki ai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki fakamālō atu tokalelei 'etau folau, tau ki'i mālōlō ai.

(Mālōlō miniti 'e 15 e Fale)

<005>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le'o: Me'a mai Sea 'o e Kōmiti Kakato (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá, Minisitā 'o e Kapinetí, fakatapu heni ki he Hou'eiki Nōpelé, pehē ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. Hou'eiki mālō mu'a ho'omou kei ma'u ivi, fakahoko 'a e ngaahi fatongiá, mo hono talia 'a e ngaahi ngāue ko ení, ka mou me'a kai ki he 'etau fo'i Laó, ki ha ni'ihi 'oku fiema'u ke fakama'ala'ala. Ka kimu'a ko iá, te tau ki'i fanongo ki he 'Eiki Minisitā Polisi te ne me'a mai pea mou toki hoko mai.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'una Sea, mālō ho'o laumālie ki he ho'atā ni, pea fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'Oatu pē mu'a Sea kae 'oatu 'a e ki'i fakama'ala'ala pē ko e tokoni, ko hono 'uhingá, 'oku 'i ai 'a e mo'oni Hou'eiki Mēmipa ho'o Kōmiti Kakatō, ko homau ngafa ia ke tokoni ke fakama'ala'ala 'a e Lao ko eni. Pea kau ai pē pea mo e me'a mai 'a e kakai 'o e fonuá Sea. Ko e ki'i Lao foki ko ení Sea, ko e liliu hingoa ki he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga . 'A ia ko e liliu 'a e hingoa 'o e Potungāue 'e 2. 'Uluaki ko e liliu 'a e hingoa 'o e Potungāue Pa'angá mo e Palaní 'o to'o mei ai 'a e Palaní kae 'ave ia ko ē ki he 'Ofisi 'o e Palēmiá, pea kuo me'a atu 'a e Palēmiá ki he 'uhingá, ko hono 'uhingá ko e feitu'u ia 'oku fai mei ai 'a e faka'uto'utá. Pea ko e liliu ena hono uá Sea, ko e tamate'i 'a e hingoa ko e Komeesi Fefakatau'aki, 'Ilo fo'ou, mo e Ngāue 'a e Kakai, kae ngāue'aki 'a e lea ko e Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonōmika Sea.

Fale'i fakalao ki he fehikitaki 'o e ngaahi Potungāue he Pule'anga

Sea ko e 'uluaki pē, na'e fakafalala 'a e Pule'angá ki he liliu ko ení 'i he Kupu 51 kupu si'i (4) 'a ia 'oku pehē, 'e ngofua ki he 'Eiki Palēmia ke vahe'i pē to e vahe'i 'a e ngaahi Potungāue ki he .. pea 'i he vaha'a 'o e kau Minisitā 'o e Kapineti. 'A ia ko hono fehikitaki 'o e ngaahi Potungāue Sea 'oku 'atā ai. Pea na'e fai pē 'a e fehu'i Sea pē 'e 'i ai ha uesia, tautefito pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga hono fatongiá, ko hono 'uhingá ko hono liliu 'a e ngaahi fo'i lea ko ení Sea. Ko e me'a ko ia na'e mahino maí, mo e fale'i fakalao na'e 'omai 'e he Kapinetí, 'oku lahi 'a e ngaahi ngafa 'oku fekau'aki pea mo e 'ekonōmika. 'Uluaki 'oku ai 'a e ...

<008>

Taimi: 1525-1530

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hūmai: Sea ko e fatu mo e fakatapu koloa. 'A ia ko e *Labour* ia mo e *Commerce*. 'Oku ai e fatongia ko e Tānaki Pa'anga ko e motu'a ni ia Sea. 'Oku ai leva e fatongia ko e Tauhi Pa'anga. Ko e 'Eiki Minisitā Pa'anga ia Sea. Pea 'oku hā pē ia 'i he Lao ki he Pule'i 'o e Pa'anga 'a Fale Pa'anga Kupu 3 'oku pehē ko e fatongia 'o e Minisitā ke ne pule'i 'a e

pa'anga 'a e Pule'anga. Kupu 3 ia Sea 'a ia ko hono, 'a e pa'anga. Pea ko e 'uhinga ia e fakakaukau ko ē 'a e Pule'anga Sea ke fakanounou e ngaahi hingoa. 'E lava pē Sea hangē ko e Potungāue e motu'a ni 'e lava pē ke pehē ko e Potungāue Polisi Fakatotolo *Drugs, Traffic*, Ta'ofi e Tā 'i 'Api, mo e Tā 'o e Fānu fakamā'opo'opo kātōa mai 'a e ngaahi ngāue ko ē 'oku fai ai. Na'e fai e feinga ia ke 'ai pē ha lea nounou te ne lava 'o kapa mo kāpui Sea kae 'oua uēsia 'a e ngaahi lao pea ko e fale'i ia ko ē kiote kimautolu 'oku lava pē ke fakalelei'i. Pea ko e lisi ko ē 'o e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga 'oku hā ia he Lao e PSC pē ko e *Public Service Commission*, ko ia ena 'oku fokotu'u mai ko ē ke liliu pea ko e ki'i fo'i liliu pē 'o e hingoa. Ko e ngaahi ngafa 'oku tu'uma'u pē 'e Sea. Pea ko e fokotu'u atu ai pē Sea he ki'i fo'i fakama'ala'ala ko ia. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā Polisi. Ko e fokotu'u ē 'oku ai ha poupu? Me'a mai e Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Sea ko e, tapu mo e Feitu'u na. Ko e me'a ia na'e fai ki ai 'a e hoha'a ko ē 'anenai 'a eni ko eni ko ē ki he fe'unu'aki e silini pea mo e lao ko ē ko ē na'a tau paasi. Pea 'oku fakahoko mai mei taumu'a 'oku fakalao pē ia. Pea neongo 'oku 'ikai ke tui ki ai 'a e motu'a ni koe'uhī he ko e lao na'e paasi pea ko e lao ia. Pea ko 'ene taimi ko ē 'oku liliu ai he 'ikai ke 'omai e hingoa ke ne hanga 'o liliu 'e 'omai e lao ke ne liliu 'aki 'a e me'a ko ē na'e paasi 'i he Fale. Pea neongo 'oku tali mei taumu'a talamai 'oku sai pē ia pea 'ikai ke to e 'i ai ha'aku fakafekiki 'a'aku ia ki ai 'Eiki Sea te u 'oatu pē 'eku fakakaukau ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tokanga ki he uesia e sekitoa taautaha he liliu 'Ilo Fo'ou

Lord Nuku: Koe'uhī ke ngāue fakalao ko ē na'e fai 'i heni pea mo e ngaahi malanga na'e 'omai pea ko e 'uhinga ia pea 'oku 'ikai ke u tui ke 'ave hangē ko eni ko e 'omai e fakalalaka faka'ikonōmika ia 'o 'ave ki he feitu'u ko ē. 'U feitu'u ko ia 'oku makatu'unga kotoa e 'ū fakalalaka ko eni 'i he fakapa'anga. Ko e me'a ko ē ko ē Sea 'a ē ko ē te u hoko atu au ki ai ko hono to'o ko ē 'o e 'Ilo Fo'ou kae fetongi ia Fefakatau'aki pea mo e Fakalalaka Faka'ikonōmika 'Eiki Sea. Ko e to'o ko ē 'Ilo Fo'ou 'Eiki Sea te ne uēsia lahi he me'a ko eni 'a e kakai e fonua pea mo e sekitoa taautaha he koe'uhī ko e 'ilo fo'ou ko e ngaahi ngāue fo'ou ke fakalalaka'i 'a e me'a 'oku ma'u ko ē he kakai 'o e fonua Sea. Pea 'e tokoni leva 'a e Minisitā ko eni ki hono fakalalaka'i ia. Ko e fakalalaka ia ko ē ko ē 'e hoko ki he fonua 'i he me'a lolotonga 'oku ma'u he fonua he taimi ni. Tau pehē hangē ko eni ko 'etau, ko e ngoue. 'Oku tonu ke tau fakalalaka tautolu ko e fo'i *commodity* ko ia 'oku te'eki ke fakalalaka'i ia 'i Tonga ni. Ko 'etau ngāue pē 'oku fai ko hono tuku 'aisi 'o 'ave hangatonu, ka nau fiefia au he taimi ko ē na'e fokotu'u mai ai ke 'i ai e 'ilo fo'ou ke fakalalaka'i 'a e 'ū me'a fakakomēsiale hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki, 'a e Fakafofonga'o Ha'apai 12. Ko e me'a ia 'oku fiema'u ko ē ke fakalalaka'i pea 'e ola lelei leva ki he fonua.

Pea na'e 'i ai e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Leipa fekau'aki pea mo e vaivai ko ē 'etau silini. Ko e fehu'i ko eni 'oku fa'a fai ma'u pē 'Eiki Sea. Ko e hā e lelei ko ē ki he fonua ni? 'Oku lelei he tu'unga he taimi ni ki he kakai, ki he hū koloa ki muli tautautefito ki he kau ngoue mo e kau toutai he 'oku lahi ai e silini ko ē 'oku ma'u. Ka ko e me'a ko ē na'a ne fakahoko mai 'oku mahino pē ia ko 'etau hū koloa 'oku tau hū 'aki 'e tautolu ia 'Eiki Minisitā 'a ē na'a ke me'a ki ai meimei 'i he 170 ki 'olunga. Pea ko 'etau me'a ko ē ko ē 'oku, 'a eni ko ē 'oku tau hū mai ko hono lahi ia. Ko 'etau me'a ko ē 'oku 'oatu na'e me'a mai he 'Eiki Minisitā 'oku meimei 'oku 'ikai ke a'u ia ki he 20 miliona. Ka ko e fo'i poini mahu'inga ia na'e 'ohake he 'Eiki Minisitā he ko e fo'i femaliuluaki leva ko ia 'oku uēsia leva e kakai e fonua ia he fakatau, he fakatau ko ē 'o e koloa hū mai koe'uhī 'uluaki na'a ne me'a mai vaivai e silini pea to e hiki e totongi ...

Taimi: 1530 – 1535

Lord Nuku: .. hono ‘omaí, pea uesia leva e kakai e fonuá ai. ‘A ia ko e fo’i me’a ko ena ‘oku fai ki ai e fakakaukaú ia ‘Eiki Sea, kapau ‘e hanga ‘e he ‘Eiki Minisitā ko ení ‘o fakalelei’i ‘etau koloa fakafonuá ke ‘uhí ke to e lahi ange ke hiki hake pea mei he 20 miliona ke tau pehē pē ke ‘alu hake ‘o 50 miliona. Pea mo ha fa’ahinga founa ke mahino ai pē ko fē me’a ko ē ‘oku lelei ange ki he fonuá. Ko e silini lī maí pē ko e totongi koloa ko eni ko ē ‘oku ne hanga uesia e kakai e fonua he taimi ní Sea. Ka na’e ‘i ai e falala, falala lahi he motu’a ni ia ki he ‘Eiki Minisitā ko ení na’a ne lava ‘o fakalelei’i ‘a e tu’unga ko iá. Ka koe’uhí ko ‘ene hanga ‘e ia ‘o to e to’o ko eni e ‘Ilo Fo’ou kae ‘alu ia ‘o fakalalakaka faka’ikonōmiká, hangē kiote au ‘e ki’i li’ekina heni e kakai e fonua ia mo e sekitoa taautaha Sea. Ka koe’uhi ko e kole pē ki he ‘Eiki Minisitā ke ‘uhí ke ne lave mai pē te ne me’a mai ki he ngaahi palani ko ē na’a ne ‘omaí. He ko e ‘omaí foki ia talamai ko e liliu hingoa pē ia ‘oku sai pē ia. Ka ‘oku ‘i ai e ngaahi uesia ia ‘oku hoko ‘i he ngaahi liliu hingoa ko ení ‘Eiki Sea. Pea ko e me’a ia ‘oku fai atu ai ‘a e fakahoha’á he ‘oku ‘ikai ke u tui ko e liliu ko ení ko e fo’i liliu hingoa pē.

‘Ikai tui ke faitu’utu’uni Palemia ki he ngaahi fakahoko fatongia kau minisita

‘E hangē ko e me’a nau fakahoha’a atu ‘anenai ki he tangata’eiki ‘Eiki Palēmia. Nau fiefia ke ‘uhí ke ne fai pē ‘e ia e tu’utu’uni. He ko e tu’u ko ē ‘a e laó, Ko ‘ene kau Minisitā ko e kau fakahoko fatongia ia ki ai. Pea ne tu’utu’uni pē ‘e ia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e me’a eni ‘oku fiema’u ke fakalalakaka’i pea me’a ia ‘a e CEO pea mo e Minisitā Pa’anga ke fai ‘ene ngaahi tu’utu’uni ko ia. Ko e kongá ko eni ki hono ‘ave ko ē ki ai ke ne hanga ‘o fai tu’utu’uni ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke u tui ko e fatongia ia ‘oku faingofua. He kuo ‘osi ‘i ai ‘ene toko 12, ko ‘ene kau Minisitā, pea ‘oku ne fili mai pea mo e mataotao mei tu’a ke tokoni ki ai. Tonu ke ‘ange, ‘ange kia nautolu e fo’i toko 12 ko ení, hā pē me’a ‘oku fiema’u ‘e he ‘Eiki Palēmia, fai mo hapo. Kae ‘oua ‘e to e teke atu ia ke ‘ave silini ia ki ai mo e Palani ke ne hanga ‘o tala maí, Sea ko e me’a ia ‘oku fai ki ai e tokanga Sea. Pea ko u tokanga ‘aupito ki he tu’unga ko ia na’a ne me’a ki ai fekau’aki ki he vaivai ‘a e silini. Pea ko u tokanga lahi ki he’ene hanga ko ē ‘o to’o e ‘Ilo Fo’ou he ko e me’a ia te ne hanga ‘o fakalalakaka’i ko ē ‘a e koloa fakafonuá ke to e lelei ange ai e tu’unga faka’ikonōmiká Sea. Ka koe’uhí ke toki fai mai pē ha fakahoha’a pea mei taumu’a.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Pea ko e me’a ko ē faka’osí Sea. Ko e fakamatala mahinó, ‘oku ‘ikai ke fai ha fu’u lave ia ki he fakafetau’aki pea mo e fakalalakaka faka’ikonōmiká. ‘Oku lave pē ia ki he to’o ko ē ‘a eni ko ē ‘o e Palani ‘o ‘ave ki he ‘Ofisi Palēmia. Ka na’e ‘ikai foki ke fu’u fakamatala’i fakamahino mai ke fakatatau mo e ‘uhinga ko ē ‘oku tohi mai he tohi ko ení neongo ‘oku ‘ikai ko e kongá ia e laó Sea, ‘a e fakamatala fakamahinó. Ko ia pē Sea ‘a e ki’i tokoni koe’uhí na’a ala tokoni pē ki taumu’a. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhinga pehē ‘a taumu’a. Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki kuo ma’ala’ala. ‘Io to e me’a mai pē.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Ikai, na’a ne fiema’u foki ke ‘oatu ha ki’i tali fekau’aki mo e *innovation* pē ‘oku sai pē ia ‘Eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Pē me’a mai.

Tali Pule’anga ki he liliu ‘Ilo Fo’ou

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Na’a ke fiema’u koā ke ‘oatu ha ki’i tali kau ki he *innovation*. Mālō ‘aupito Sea, ko e fo’i, ‘a ia ko e ‘ilo fo’ou ko hono fakalea fakapālangi ko e *innovation*. ‘A ia ko e ‘uhinga ia, tau ‘ai pē ke mahino. ‘Oku to’o ‘a e ‘Ilo Fo’ou mo e *Innovation* mei he’eku potungāue,

ko e tali ki ai, 'ikai. 'Oku 'i ai ha to'o 'o e fo'i HOD pē ko e fo'i *Head of Depart*, fo'i *department* ko ia, kei tu'u ma'u he loki misini e me'a ko ia. Kau ngāue kei maau ai, ngaahi *function*, kei 'i ai pea fua e fatongia ko ia. Ko e Va'a ko ia, ko 'ene taumu'á, ko e fo'i me'a pē ua. Ko hono 'omai ha 'ilo fo'ou ke fulihi'aki 'a e koloa mo e sēvesi 'oku 'oatu 'e he komeesi, ke fai'aki e fakataú. Ko e ki'i tokoni atu pē 'o hangē ko 'ení. Ko e mokohunú, tau anga pē he 'omai 'o *process* pea 'ave ki mulí. Ka 'oku 'i ai 'a e founa ia te tau lava 'etautolu 'o ma'u 'o liunga 200 'a e fo'i me'a 'e ma'u mei ai 'o kapau te tau fulihi 'o *process* 'i Tonga ni. 'A ia ko e ngaahi 'ilo fo'ou ko ia, 'e kei fakahoko pē 'e he potungāue ke tokonia 'a e ngaahi sekitoa. ...

<001>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: ... ke fai 'a e fo'i *innovation* pē ko e 'ilo fo'ou ko ia kae lahi ange e me'a 'e ma'u 'e he kakai. Kei maau pē ia 'a ia ko 'eku tali ia 'e Sea ki he 'Eiki Nōpele 'oku mo'oni 'aupito ia. Ka 'i ai ha koloa pē ko ha sēvesi 'oku 'ikai ke toutou *innovate* pē toutou 'ilo fo'ou pau ke mate ia. 'Oku 'ikai ke to e loi ia pea 'oku kei tu'uma'u pē 'a e fo'i fa'unga ngāue ko ia 'i he potungāue. Ko e 'ai pē ia ke 'i lalo 'i he fo'i me'a fakalukufua 'o e fo'i mīsini fakalukufua ko e 'ekanōmika pea kei 'ave pē ngaahi *special area* ki he ngaahi feitu'u hangē ko e ngōue mo e toutai mo e takimamata kae 'ave pē ki he potungāue *Ministry of Finance* mo e *Revenue* ke na tataki mai 'etau ngaahi *policy direction*. Ko ia pē 'e Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki me'a mai 'e Minisitā Lao 'o faka ...

'Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea. Ko 'eku ki'i tokoni pē 'a'aku. Ko 'eku ki'i tokoni Hou'eiki 'ikai ko ha fēhu'i eni ia hala mo e tonu. Ko e fokotu'u atu ko eni ko e hingoa pē. *Ministry of Trade and*, pea 'oku toki ha'i hake ki ai, laiseni, 'ilo fo'ou. Ko e toki kei loto pē ia ai 'osi, he 'ikai ke tau me'a kotoa pē te tau fai fakapipiki mai hē fakapipiki ko e fo'i hingoa ko ē 'oku kei loto kātoa pē ai. Me'a ia 'a e Minisitā ko eni ke ne malanga'i 'ilonga koe 'oku ke fie 'ilo fo'ou mou me'a ange ki 'ofisi 'oku fai ia ai ka 'oku fa'o kātoa pē he ki'i hingoa ko ē. Ko e me'a ko eni 'a e Palani me'a tatau pē.

Ko honau vāhenga me'a tatau pē 'oku fa'a angamāheni 'aki he Pule'anga kei fai pē ia 'i he Patiseti 'a e Minisitā Pa'anga. Ko e fulifūlihi 'etau 'ū hingoa na'e 'ikai ke tau tali tautolu ia ki he toki Patiseti he ta'u, 'ikai. Ko e me'a faka-admin pē ia Hou'eiki ko eni kuo liliu e 'ū hingoa. Ko e to e 'ū ngāue kātoa ko ia 'e kei *admin* tau tali kātoa 'etautolu *Appropriation Act* 'osi tali kātoa 'etautolu ia 'a e pa'anga ko iá pea 'oku toki *admin* kātoa 'i loto. Ko ia ko u kole atu 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e *complication* hē. Tau tali ā e ki'i me'a ka tau hiki atu fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u mai pea poupou.

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i faka'osi atu ai pē kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ki'i fakamaau tuku ai leva Tongatapu tolu ka tau toki pālōti.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko e fatongia mahu'inga foki 'o e Fale Alea Sea 'a e fa'u lao kau ai mo e tali ko eni e Patiseti kae 'uma'ā 'a e *oversight* pē ko hono tokanga'i e ngāue 'a e Pule'anga. 'A ia ko e fo'i me'a ia 'e ua 'oku, ko u tui 'oku fai ai e fēme'a'aki he 'aho ni 'etau fatongia ko e fa'u lao pea mo e fatongia ko eni ke tau tokanga'i 'a e fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga.

Ka ko e lao ko eni 'oku 'omai Sea neongo ko e liliu e hingoa ka 'oku liliu ai mo e fatongia. 'A ia leva 'oku 'i ai leva hotau fatongia ko e Fale Alea ke tau tokanga'i 'a e fokotu'utu'u ngāue ko eni

'a e Pule'anga pē ko ia ko ē 'oku fa'a 'ilo' i ko ē hangē ko e *oversight* ke tau fehu'ia pē ko e hā leva 'a e lelei 'e ma'u ai pea ko 'ene 'omai pē 'a e tali pea ko ia. Kehe pē kuo 'osi lēkooti pea na'e 'oatu ha ngaahi ha tokanga ki ai pea na'e 'omai e tali ki ai. Pea ko e 'uhinga ia ko ē na'e fai ai 'a e fakatalanoa ki he *economic development* fakafehoanaki ki he *Finance Ministry of Finance* 'i hono vahevahe'i mo hono tuku mai 'a e ngaahi fatongia ki hē kae fai e fatongia ko ē 'i he potungāue ko ē. Ko e 'uhinga lahi pē ia he 'oku 'i ai hotau fatongia 'oku 'ikai ko e liliu hingoa pē ka ko 'etau tokanga'i 'a e faifatongia 'a e Pule'anga 'i he Fale Alea ni.

Ko e me'a na'e fai e tokanga ki ai Sea na'e me'a ki ai mahalo 'a e Minisitā Lao hangē ko eni ko e *Appropriation Bill* 'a e Lao ko eni ki hono Tukumai 'a e Ngaahi Pa'anga ki he Ngaahi Potungāue. 'I he lao ko iá 'oku 'asi ai Potungāue Pa'anga mo e Palani pa'anga 'e fiha. Ko e fehu'i pē ia na'e fai ki ai 'a e fie 'ilo Sea 'o kapau 'oku *admin* pē ia ke tau 'ave leva 'etautolu 'a e pa'anga ko ē mei he Potungāue Pa'anga mo e Palani ki he Potungāue Pa'anga 'ata'atā pea 'oku tali fiemālie ia he motu'a ni Sea. Ka 'oku 'asi lelei ia he lao ko e Potungāue Pa'anga mo e Palani pē 'e to e 'omai ha fo'i *amendment* 'amui ke liliu ai mo e fo'i lao ko iá ke to'o mo e Palani mei he *Appropriation Bill* kae faka'atā na'a tau tali 'etautolu eni pea *hold* leva e to e 'ave e pa'anga ki he 'ū potungāue he 'oku hingoa kehe ia he taimi ni Sea. 'A ia na'e kole pē he fakama'ala'ala pea kapau 'oku pehē ko e *admin* pē ...

<002>

Taimi 1540-1545

Siaosi Sovaleni: ...pea ko e me'a ia te tau fai 'aki.

Tokanga ki he lahi fatongia 'oange ki he Palēmia

Ko e me'a pē taha Sea na'e fai 'a e tokanga ki ai ki he 'Eiki Palēmia ko hono fatongia 'oku lahi 'aupito Sea, kau ai 'a e *Foreign Affairs*, mo e 'Ofisi 'o e Palēmia, pea to e tānaki atu mo e fatongia ko eni. Mea'i lelei pē 'e he Palēmia na'e fa'a fai pē'a e tālanga ki ai 'oku 'ai pē 'e ia 'a e me'a ko ē 'oku ke pehē 'oku mahu'inga ke ne hanga 'o tataki'aki 'a e fonua, fai 'e he Minisitā Pa'anga 'a e palani mo e Kāpineti. Kā kuo fai 'a e tu'utu'uni ia pea te tau faka'apa'apa'i pē ia, kā 'oku 'i ai 'a e tokanga lahi ki he 'oange lahi ko eni 'a e ngaahi fatongia 'oku tuku atu ki he Palēmia na'a lava ai na'a 'i ai ha uesa ai 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi va'a ko eni. Pea ko e me'a lahi pē Sea, 'i he faka'osí pē Sea, ke 'omai ko eni 'a e fanga ki'i lao pehē ni, pea 'omai ai mo e ngaahi fokotu'utu'u ko eni 'oku lahi ai tau pehē ko ha me'a ia 'oku lahi ai 'etau longoa'a, 'a e ngaahi fatongia mo e alā me'a pehē ni, na'e fai 'a e tālanga 'anenai Sea, hei'ilo na'a lava 'o fakanounou ai 'a e taimi kae hokohoko atu 'a 'etau ngāue.

Pea ko e tokanga pē ia koē ki he kupu lao 'anenai pea kapau ko e faka-*admin* pē ia 'e ngofua pē pa'anga ia koē na'a ta u tali ke 'ave ki he Minisitā Pa'anga mo e Palani ke 'ave ki he *Ministry* Pa'anga 'ata'atā pē pea 'oku ou pou pou atu au ke tali ā.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki, Kalake ta u pālōti.

Siaosi Sovaleni: 'Ai pē ke tali mai mu'a Sea, he ko e 'uhinga he ko e fo'i me'a fakalao he 'oku 'asi foki ia 'i he 'etau Lao Pa'anga 'etau lao koē na'e tali ko e Potungāue Pa'anga mo e Palani. Kā tau liliu pē eni 'o Potungāue Pa'anga 'ata'atā he 'oku 'ikai tonu ke to e 'ave pa'anga ia na'a tau tali ki he Potungāue fo'ou. Kapau pē 'e fakamā'ala'ala mai pē ko e *admin*, pea 'oku mālō 'aupito ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me'a ko eni 'oku 'oku fehu'i mai 'e Tongatapu 3 ko e me'a tatau pē na'e fehu'i mai 'e he tafa'aki ko ē 'anenai, 'a ia 'oku 'oku ou tui ko e ku o mahino 'a e ngaahi

fehu'i ko eni he ko e pa'anga 'oku tuku pē ia 'i he palani he ko e fokotu'utu'u ngāue mo e kau ngāue 'oku fai ia pea mo e Palēmia ki he fokotu'utu'u ki he ta'u fakapa'anga 'oku lolotonga fatu 'a e patiseti. 'Oku ou tui ko e me'a ia na'e me'a mai 'e he 'Eiki Minisitā, 'e Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Ko 'eku ki'i tali nounou pē ki ai, 'io hangē pē ko e me'a na'e lave ki ai 'a e kuo tau 'osi tali 'e he patiseti ia 'a e *provision* ia, 'a e pa'anga ki he loto, 'osi tali ia, ko e hangē ko e hūfanga 'i he fakatapu hangē ko e me'a fakaēpule'anga pē ia 'ene *admin* kā 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e maumau ia ai. Mālō.

'Eiki Palēmia: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Kalake, ko e 'Eiki Palēmia ...

'Eiki Palēmia: 'Oku tau talanoa Sea, 'i he *process*.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Palēmia: Ko e taimi 'oku tau talanoa ai 'i he *process* 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku hoko pē 'i he fo'i taimi 'e taha, kā 'oku fiema'u ha fo'i taimi ke fai ai 'a e fo'i ngāue ko ia, pea ko eni mahalo 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga fika 3, 'oku ko e anga ia ho'o fakakaukau, kā ko e anga eni 'emau fakakaukau 'amautolu, 'oku mau tau kamata heni ko hono hiki mai ko ē palani na'e 'osi fai 'a toutou talanoa ki ai, 'oku 'ikai ko ha toki na'e 'osi tali pē 'i he ta'u kuo 'osi, na'a tau tali ke 'omai, ko hono to ki lava eni, kā ko e me'a 'oku ou 'uhinga ki ai he 'ikai ke tau lava 'o fokotu'u pē ha me'a 'i he fo'i fakakaukau pē he ko eni pea *implement* leva. Tau talanoa ma'u pē 'i he *process*, ko e fo'i *process* eni 'oku tau ngāue'aki 'a eni ko eni hono fetukutuku mai, ko e fetukutuku 'oku 'ikai ko 'etau mafili pē 'o fakahoko pē 'i he fo'i taimi pē 'e taha.

Kā ko e fakakaukau ko ena 'oku ke fokotu'u mai, tau 'osi talanoa ki he pa'anga 'oku tuku pē ia 'i Fale Pa'anga 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e mole ai, kapau 'oku 'i ai ha me'a 'e mole mahalo ko e me'a ia 'oku tonu ia ke tau tokanga ki ai, hiki mai pē kau ngāue ki hē ko 'etau taimi pē 'enau me'a 'oku nau ōmai 'o ma'u 'enau vahe 'i he fo'i vouti pē ko ia. Kā 'oku tau talanoa 'i he *process* ko e 'uhingá pē ke faingofua. Ko e me'a 'oku 'ikai ke hoko pē 'a e fo'i taimi 'e taha ko eme'a 'oku 'i ai 'a e fo'i taimi 'a e fo'i piliote 'oku fakahoko ai 'a e fo'i ngāue ko ia kae toki *complete* 'a eni ko ē 'oku 'osi lave ki ai 'a e ...

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki kuo ...

Tokanga na'e kehe hingoa fo'i Lao na'e tali'aki Patiseti mei he hingoa 'oku liliu ki ai

Siaosi Sovaleni: Fakamālō atu ko e me'a 'a e ...'e Sea kātaki pē hangē ko e me'a 'a e Minisitā Lao Sea, ko e me'a *admin* pē ia, kā 'oku ou loto pē au ke fakatokanga'i 'e he Fale ko e Lao ko ē na'a tau tali na'e 'asi ai ko e Potungāue Pa'anga mo e Palani, pa'anga 'e teau miliona pē fiha, pea ko e liliu leva ko eni 'a e lao mafuli 'a e Potungāue ia 'o Potungāue Pa'anga pē kehekehe 'a e hingoa ia na'a tau *allocate* mo e hingoa ko eni ko ē 'oku ta liliu ki ai. Kā ko e tokanga pē ki ai, kā koē 'oku fakamā'ala'ala mai 'e he 'Eiki Minisitā, fakamālō atu Sea 'i he ma'u faingamālie.

Pāloti'i 'o tali Lao Fakaanga fika 20/2018

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, hou'eiki, ko 'etau pāloti. Me'a mai Kalake. Hou'eiki ko kimoutolu 'oku mou laumālie ke tau tali 'a e lao ni 'a ia ko e 4.1.4 Lao Fakaanga Fakatonutonu fika ...

Taimi : 1545-1550

Sea Kōmiti Kakato : .. ki he Ngāue Faka-Pule'anga, 2018, Fika 20/2018. Fakahā'aki ho'omou loto ki ai, hiki'aki hake homou nima ki 'olunga.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai a Mo'ale Finau, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki. Loto ki ai e toko 13.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, ko kimoutolu 'Oku 'ikai loto ki he Lao ni, fakahā mai ia he hiki hake homou nima ki 'olunga.

Kalake Tēpile : 'Ikai ke loto ki ai 'a Siaosi Sovaleni, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku. 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Ikai ke loto ki ai e toko 5.

Fakamatala Fakata'u 'Ofisi 'Atita Seniale 2016/2017

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou'eiki. Kuo lava atu e fatongia ko ia. Tau hoko mai eni ki he'etau ngaahi Fakamatala Fakata'u. Ko e 4.2.1, ko e Fakamatala Fakata'u e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2016/2017. Mou me'a mai Hou'eiki, ke tau hoko atu. Hou'eiki, Minisitā Pa'anga, kapau kuo mou laumālie kimoutolu pea tau pāloti. Ko e me'a ia 'oku ou fiu lama.

Siaosi Sovaleni : 'Eiki Sea, ko e talitali atu pē ke fakahoko mai e lipooti 'a e Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai, Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Eiki Sea, kole atu ki he 'Eiki Sea e Fale Alea ke ne hanga 'o fakahoko atu 'a e lipooti ko ení, he ko e lipooti ia 'a e 'Eiki Sea. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, me'a mai, Sea e Fale Aleá, pē 'oku ke fokotu'u mai pē koe, ka tau tali.

'Eiki Sea Le'ole'o : Sea, 'ikai ke u lave'i 'e vave pehē e ngāue 'a e Feitu'u na ki he'etau Laó. Ka 'oku mo'oni pē, ko e lipooti ko ení, ko e lipooti ia 'i he malumalu 'o e Sea 'o e Fale Aleá. Ko moutolu pē 'i Fale ni na'a mou me'a ki aí, ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke tokanga ki ai, pea ke me'a mai, pea kapau 'oku 'ikai, Sea, fokotu'u atu ke tau tali ā. Ko e me'a pē ia 'e faí. Kuo ke tuku mai, 'Eiki Minisitā Pa'anga, ko e 'omaí ke mou me'a ki ai, kapau leva 'oku to e 'i ai ha me'a 'oku 'ikai ke mou lelei'ia he 'Atita Seniale, pea mou lipooti mai ka tau feme'a'aki, pea kapau 'oku 'ikai, pea 'oku ou fokotu'u atu. Tau tali ā ia he ko ena kuo 'osi fai e ngāue ki ai, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki. Kalake, tau tali eni. Ko kimoutolu 'oku loto ke tau tali e Fakamatala Fakata'u e 'ofisi e 'Atita Seniale, 2016/2017, fakahā'aki e hiki hake homou nima ki 'olunga.

Lord Nuku : Sea, ko e kole atú, ke tuku mai ha ki'i taimi, ke fai atu ai ha ki'i fakalavelave.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku : Ko au.

Sea Kōmiti Kakato : Ko 'ene me'a mai pē e Vava'u Fika 1, pea ke me'a mai. Ko e fu'u taimi lōloa ko eni, pea 'oku faka'uhinga ia 'e he motu'a ni ko e hā to e me'a kehe. Ka ke me'a mai.

Lord Nuku : Ko ia, mālō Sea. Ko e 'Atita ko ení, 'Eiki Sea, 'oku 'i ai e 'ū Potungāue heni 'oku 'ātita'i, ngaahi poate, pea 'oku fai e fakahoha'a, 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Peesi fiha? Peesi fiha, Nōpele 'Eua?

Lord Nuku : Tali si'i ke kumi. Pē 'oku ma'u e me'a ko ena 'oku ke fiema'u.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, ko e toki 'ai e ke lau e lipooti.

Lord Nuku : Peesi 15,

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e lipooti 'Atita ko eni 'oku 'i ai e ngaahi Potungāue 'oku 'ātita'i. Ko e me'a ia 'oku 'ātita'i, ko e ngaahi Potungāue.

Lord Nuku : 'Ikai ko ia, ka ko e fehu'i atú ki he 'Eiki Minisitā ko eni ko ē 'oku 'i ai 'a e Potungāue ko ia. Hangē ke tau pehē, ko e Potungāue Poate Taulanga, 'Uhila, 'ū Poate. 'oku 'ātita'i heni. He ko e ngaahi, sio ko e tēpile 8, peesi 15, Kautaha Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga. 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke mea'i ia 'e he 'Eiki Sea e Fale Alea, 'a e 'ū pisinisi ko ení. Ko e Hou'eiki Minisitā, ko nautolu 'oku nau mea'i 'a e ngaahi fakamatala ko ení. Pea ko e 'uhinga ia ko ē na'e fehu'i atu ko ē 'e he Fika 3, ko e lipooti 'oku 'omai ki he Sea e Fale Alea, ko e ngaahi Potungāue mo e ngaahi Poate, 'a ē ko ē 'oku 'ātita'i heni, ko e me'a ia 'a e Pule'angá. Ke nau hanga 'o ...

<006>

Taimi: 1550-1555

Lord Nuku : Fakahoko mai 'a e ngaahi fatongia, he 'oku lahi 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku hoko he taimí ni ko ē 'i he ngaahi .. Pē 'oku tonu ke tau alea'i 'a e me'a ko ení he 17/18, he ko e Lipooti ko ení ko e Lipooti eni ia 'o e 16/17.

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea kau ki'i fehu'i ange mu'a ke nounou. Tapu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. 'Oku ou kole ange ki he Fakafofongá 'Eiki Nōpele, ke ke fehu'i mai 'e koe ha me'a he taimí ni, kapau ko e me'a ia 'oku ke 'uhinga ki ai, 'a e ngaahi Poaté, 'ai mai ha fo'i fehu'i he taimí ni.

Lord Nuku : Ko 'eku fehu'i atú Sea, tau pehē hangē ko e Poate Taulangá. Fakamā'opo'opo mai mu'a he 'oku lahi 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku hoko ko ē 'i he Poate ko ení he taimi ní, kapau ko hai 'ia moutolu hena ke ne hanga 'o 'omai ha me'a, ke mau lava ke 'ilo'i 'i he Falé, 'a e ngāue 'oku faí 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Nōpele, ko e 'uhinga 'a e Palēmiá, ko e hā 'a e tafa'aki 'oku ke fie loto ke fehu'i mai ai he *Public Enterprise*, ka nau tokoni mai.

'Eiki Palēmia : 'Oku ne fehu'i mai 'e ia 'a e fatongia 'o e 'Atita kiate au. Ka ko e me'a ko ena 'oku tohi'i he me'á, me'a hifo angé ki ai? Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'asi ai 'a e hingoa ko iá, pea ke fehu'i mai ai.

Lord Nuku : 'Oku ou tui pē 'Eiki Sea, ko e angamaheni 'o e ngāue 'a e Falé ni, 'oku fakama'ala'ala mai mei taumu'a, he koe'uhí ko e ngaahi me'a ko ení 'Eiki Sea, 'oku 'i he malumalu 'o e Pule'angá

'Eiki Sea. Ko e Lipootí 'oku 'omai ki he Falé ni ke alea'i. Pea kapau ko homou lotó ia ke 'oua 'e toe fakama'ala'ala mai ia, pea 'oku sai pē ia.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Sea ka u ki'i tokoni atu pē ki he Hou'eiki, na'a lava pē 'o fiemālie hono loto.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā MEIDECC.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Ko e fatongia ko ia 'o e 'Atita Senialé Sea, 'oku pau ke 'ilo 'a e 'Atita Senialé ki he 'atita kotoa 'a e ngaahi pisinisi ko ia 'a e Pule'anga. 'Oku 'i ai 'a e kongā 'o e ngaahi pisinisi ko ia 'a e Pule'angá, 'oku nau 'atita'i fakahangatonu. 'Oku 'ikai ke ... koe'uhí ko e fu'u tokosi'i 'a e kau ngāué, 'oku 'ikai ke fa'a lava 'o fu'u kakato, ka 'oku nau fakahoko honau lelei tahá, ke lava fakahoko. 'Oku 'i ai leva mo e kongā 'o e ngaahi pisinisi ko ia 'a e Pule'angá pē ko e ngaahi Poaté, 'oku nau 'omai 'a e kau 'Atita mei tu'a mei he ngaahi kautaha 'Atita Fakavaha'apule'angá, 'o 'atita'i nautolu, ka kuo pau ke 'ave 'enau pepa ngāue 'a e kau 'atita ko iá, ke sio ki ai 'a e 'Atita ko ia 'a e Pule'anga . Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku lava ai 'a e 'Atita ko ia 'a e Pule'anga, 'o 'ilo 'a e 'atita'i 'o e kautaha pisinisi kotoa pē. 'Oku ou tui mahalo, ko e ngaahi me'a ko eni 'e fiema'u 'e he Hou'eikí ia ke to e fai ha fakaikiiki ki ai, na'a sai ange ke tali ki he Fakamatala Fakata'u ko ē 'a e *Public Enterprise*, pea mo e Potungāue ko ia. Ka 'oku ou tui ko e fatongia ko ia 'o e 'Atitá, 'oku 'osi maau pē ia pea kakato, fekau'aki pea mo e ngaahi Potungāue. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Kalake, tau pāloti. Ko kimoutolu 'oku mou loto ke tali 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'Ateni Senialé, 2016/2017, fakahā 'aki ia 'a e hiki hake homou nima ki 'olunga. 'Atita Seniale.

Kalake: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Sovaleni, 'Akosita Lavulavu...

Lord Tu'i'āfitu: Sea, 'oku 'i ai 'a e ki'i me'a 'oku ou fie fehu'i atu fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, ko 'ene tu'u ko ení 'oku ngalikovi 'a e Seá ia. Ko e 'ono atu to e hū mai.

Lord Tu'i'āfitu: 'Ikai 'oku 'ikai te ke ngalikovi koe, 'oku ke tauhi pē 'e koe 'a e maaú, ko mautolu 'oku mau fakahoha'a atu.

Sea Kōmiti Kakato : Ta ko ē he 'ikai hikinimá kae ..

Lord Tu'i'āfitu: Ko mautolu temau fakamaama 'a e Feitu'u na, kae toki fai ho'o pāloti Sea na'a pehē 'oku ou taungutu atu.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e kole ē na'e fai mei he Minisitā MEIDECC, 'e toki lava ke mou lava 'o 'ilo 'a e ngaahi me'a ko eni he ko e 'atita 'a e 'Atitá 'oku ne lava 'o fai fakalukufua ka 'e toki lava 'o fakaikiiki mai 'e *Public Enterprise* 'i he'ene Potungāué pea mo 'ene Minisitā. Pea kapau 'oku to e 'i ai ha me'a 'oku ke toe me'a mai ki ai, pea pelulā 'a e motu'á ni ka ke me'a mai koe.

Lord Tu'i'āfitu : 'Oku ou fakahoha'a atu au ia he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahí.

Sea Kōmiti Kakato : Peesi fiha?

Lord Tu'i'āfitu : Peesi 38 Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mahalo ko e faka'osi pē eni Hou'eiki 'a e to e ta'ofi.

Lord Tu'i'āfitu: Ke ke me'a lelei hifo pē ki ai, ko e to'o 'a e koloa tauhi tu'uma'u 'a e Pule'anga mei he fale nofo'anga faka-Pule'anga, Fika 81. Na'e fakatau 'a e ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ki he fale nofo'anga faka-Pule'anga Fika 81, ke ngāue'aki 'e he Palēmiá, 'a ia na'e 'ikai ke 'i he fale nofo'anga faka-Pule'anga Fika 81.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki 'oku ngata pē 'eku peesi 'a'aku he 30 kae ki'i fakatonutonu mai.

Lord Tu'i'āfitu: 'I he taimi na'e fakahoko ai e sivi faka'atita ...ngaahi koloa tauhi tu'uma'u ko eni ko u lau atu pe Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele. Nōpele Fika 2 'o Vava'u, me'a mai 'i he Lipooti ko eni 'oku ...

<008>

Taimi: 1555-1600

Sea Kōmiti Kakato: Lolotonga 'i he motu'a ni ko e Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2016/2017 ka ko u tui ko e pepa kehe ena 'oku ke me'a mai ai ko e pepa ē 'oku mau lolotonga 'i ai.

Lord Tu'i'āfitu: Ko e pepa ia 'oku 'ia au Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia 'e toki 'omai ia 'amui pea ke toki me'a mai ai Hou'eiki ka tau tali 'e tautolu eni.

Lord Tu'i'āfitu: Ko ia pē ia. 'Atita ē, 'a e pepa ko ē na'e tufa mai ho'o kau ngāue ki hoku 'api. Ko e 'Atita 'o e ngaahi ngāue faka-Pule'anga fai pau ki he Lao 2016 ...

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia ko e 4.2.2 'a ia poini 'e taha. 'A ia ko e 4.3 ena 'oku ke lolotonga me'a mai ai ...

Lord Tu'i'āfitu: Ko e 5.4

Sea Kōmiti Kakato: 4.2.1, ko tautolu ia 'i he lolotonga ni pea ko e 4.3 'oku ke me'a mai ai ka ko u kole atu ke tau pālōti, te u, te u a'u atu pē ki ai he ē ka u fakahoko 'e au e pālōti he 4.1.2, poini 2.2, 'e ...

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i fakamolemole pē, 'oku mo'oni e Feitu'u na ia ka ko u 'ohovale he'eku sio hifo ki he pepa ko eni ke vakai mai angē Kalake ki ai. Ko e me'a eni he 'Atita ka ko e me'a eni ia fekau'aki mo e ngāue, ko e 'ātita 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga mo e fai pau ki he lao.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a hifo kātaki ki he 4.3

Lord Tu'ilakepa: Ka ko u tui, Sea ko u pehē mu'a ke tuku e fakafikefika kae 'ai angē ke tau tatau 'etau ki'i tohi. Ko e ki'i tohi ē te tau ngāue'aki.

Sea Kōmiti Kakato: 4.2.1, 4.3

Lord Tu'ilakepa: Ko e tohi fē ena 'oku ke ngāue'aki Sea?

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku 'i fē ho'omou naunau?

Lord Tu'ilakepa: Ko eni ko e naunau eni Sea kapau 'e 'ohake ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku tonu ke tau pepa 'e ua.

Lord Tu'ilakepa: Kapau ko e pepa 'e ua Sea 'oku 'i ai 'a e mo'oni 'a e 'Eiki Nōpele mei Vava'u 'a ia ko e pepa ko eni ko ē nau, 'oku ke me'a ki ai lanu kilimi mahalo ko e pepa ia te tau ngāue'aki. Ko e 'uhinga ke kole pē ki he 'Eiki Nōpele ...

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i me'a mai 'e kāinga kapau kuo mou laumālie ki heni pea tau, ka 'e, 'oku mo'oni pē Hou'eiki ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia te u pehē atu au 'oku hala. Mo'oni e lau ko ē 'a e hiva, na'a ke tonu pē pea u tonu pē.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko u fokotu'u atu mu'a au ke tau tali mu'a 'a e ki'i pepa lanu kilimi ko ē kae toki fai angē ha feme'a'aki he ko u tui au ko e me'a ko ē na'e me'a mai 'aki he 'Eiki Nōpele 'oku 'i ai pē 'ene mo'oni ka ko e 'ātita 'i he līpooti kehe ia. Ko e ki'i 'ātita ia ko eni 'Eiki Sea kapau pē na'a mou fehu'i mai 'i he 'ū me'a ko e hā e me'a na'e toloi ai 'a e 'ātita'i e me'a 'a e *FISA*, fanga ki'i me'a 'oku 'i lotu, 'i lotu hē.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki 'oku ou kole atu ke mou tuku mu'a 'eku fatongia ke u fakahoko atu tau tali ē, he ko e 'asēnita mu'omu'a ia pea tau toki foki leva ki he me'a ko ē 'oku me'a mai ai e Hou'eiki Nōpele ko e 'asēnita fakamuimui ia. 'Oku 'asi kotoa pē 'ū me'a ko eni he'etau 'asēnita. Ka ko u kole atu ke tau tali ē he ko e me'a ia 'oku mu'omu'a pea tau toki a'u hifo, 'oku toe fo'i 'asēnita ia 'e nima pea tau toki a'u ki he me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai e Nōpele 'o Vava'u.

Paloti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u 'Ofisi 'Atita Seniale 2016/2017

Hou'eiki mou kātaki 'o lotu ki he me'a ko eni ko u fakapaasi atu ke mou lotu ki ai fakahā 'aki e hiki homou nima pea me'a mai Kalake.

Kalake Tēpile: Sea lotu ki ai 'a Siaosi Sovaleni, Mo'ale Fīnau, 'Akosita Havili Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto ki ai e toko 17.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'Ikai ke lotu ki ai, fakahā mai ia.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā lotu ki ai Sea.

Fakamatala Fakata'u Potungāue Pa'anga & Palani Fakafonua 2013/2014, 2015/2016

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki. Ko e hoko hifo ki he 4.2.2 Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua 2013/2014, 2015/2016. Me'a mai Minisitā Pa'anga. Ta'u eni 'e 4.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e fakamatala ena hangē ko e me'a pē ia 'oku ke me'a mai Sea 2013, 2014, 2015 mo e 2016. Ko e Fakamatala Fakata'u ia he ta'u 'e fā. Sea, nau toki lele atu ki he Potungāue ko eni ko e Minisitā e 'e ua pē tolu kimu'a te'eki ai ke na fai mai 'e naua 'a e līpooti ki Fale ni pea ko 'eku toki 'alu atu eni 'o fakamā'opo'opo e lotu fale 'o 'omai ko eni ke tō ...

<009>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'omai ki heni 'a e 'ū lipooti ko ení. Ka 'oku 'ikai ke u hanga 'o lave'i pē ko e hā e me'a na'e hoko he taimi ko iá. Ka 'oku lahi foki e ngaahi tukuaki'i hangē ko e motu'a ni, na'e tukuaki'i 'i he Tohi Tangi na'e 'ikai ke fa'u mai 'ene lipooti, ka nau fa'u mai pē 'eku lipooti. Ko e ngaahi, na'e tonú ke kau mai mo e kau Minisitā ko ení hono faka'ilo mai. Ka ko e Minisitā ia 'e taha, na'e ha'u ia 'o kau he faka'ilo mai ko eni 'o mautolú. 'A ia ko e Minisitā mālōlō ia 'e taha ko ia na'a ne taki mai. 'A ia pea ko e Fakafofonga ia ko ē 11 mei 'Eua.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā me'a mai pē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka ko 'eku, ka ko eni ko u 'osi 'alu atu au 'o sió 'oku kei tu'u pē 'ilonga mai pē hono topuva'é heni, te'eki ai ke ne fai 'e ia ha lipooti.

Siaosi Sovaleni: Sea, kole ki he 'Eiki Minisitā ke ki'i faka'apa'apa pē ki he Falé mo e Hou'eiki Mēmipá mo e tokotaha 'oku lolotonga me'a ki aí, he 'oku 'ikai ke me'a heni.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io, Minisitā, ko u tali e me'a 'oku me'a ki ai 'a Tongatapu 3. 'E, me'a mai pē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, ko e Fakafofonga ko eni 'o Tongatapu 3, ko e faiako ia 'i heni 'i he, 'ia kitautolu. Ko e 'ai hake ha'atau, a'u ē ki Fale Pa'anga 'oku ne talamai 'e ia na'e Minisitā Pa'anga.

Siaosi Sovaleni: Sea, kātaki mu'a 'o me'a ki he Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Osi ko iá ko e kalake pē ia na'e 'i ai, na'e 'ikai ke Minisitā Pa'anga.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā, kātaki ko e, Minisitā ..

Siaosi Sovaleni: Minisitā Pa'anga ko hoku fatongia ke fakatonutonu ha me'a pē 'oku hala.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko hono fatongia pē ko e 'o'ona ia ko e tātā pē komipiuta.

Sea Kōmiti Kakato: Mou kātaki 'o me'a ki lalo Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pehē atu pē, taa'i ē 'o 'ai ki hē, taa'i ē 'o 'ai ki hē.

Siaosi Sovaleni: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kae 'oua 'e ha'u ia 'o akonaki'i kitautolu 'i Fale ni.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Pa'anga, Minisitā Pa'anga. Minisitā Pa'anga kātaki 'o me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku ki'i taka fakatupu'ita ia Sea.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu, fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E, fakatonutonu eni Minisitā mou kātaki 'o ki'i me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ke u 'alu atu ia, ko e fu'u ta'u ē 5 'oku 'ikai ke fai mai ha fakamatala,

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Lao kātaki 'o fakaongo atu hoku le'ó ki he Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ..pea ha'u ia 'o fakatonutonu mai au. Mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: Minisitā Pa'anga, fakamolemole mu'a 'o foki mai mu'a ki he'etau Tohi Tu'utu'uní. 'Oku tapu e *personal* he Fale ni. Kuo tuku 'e he 'Eiki ke ke mo'ui fuoloa ke tukuange kotoa e me'a kotoa ho laumālie ke 'osi ka ne ui, 'osi tali e vaká ia ka ne ui e Feitu'u na. Foki mai ā ki he'etau lipooti. Ko u fakamālō atu ki he Feitu'u na ho'o me'a atu 'o 'omai e 'ū lipooti 'a e kau Minisitā kimu'a. Na'e 'osi tohi pē 'o tuku ai. Ka ko ho'o me'a atu 'o to'o 'o me'a mai mo ia ki heni ko u fakamālō, fakafeta'i ki he Feitu'u na. Pea ko u kole atu, foki foki mai ā ki he, ke 'ilo 'oku mo'oni e me'a 'oku ke me'a'akí he taimi na'e lele ai ko ē Sea Fale Alea, 'a e lele 'a Fale Alea. 'Oku 'i ai e 'uhinga 'oku tuku 'e he 'Eiki e Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke ngata he me'a mo'oni, 'oku to e 'i ai pē mo e 'ū me'a loi kuo tuku e Feitu'u na ke faka'osi.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Nōpele, 'e Hou'eiki mou kātaki 'o tui homou kote.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia Sea ki he mālie e fo'i me'a ni taha ní te u to e lava au 'o lave 'anai pē ko ha me'a ko u ta'uta'utu pē 'o fakalongolongo kae si'i tapale au 'e he Minisitā Pa'anga ko ení. Ko u pehē mu'a ki he Feitu'u na, fakamālō. Ko u fokotu'u atu ke tau tali he koe'uhí 'e to e 'i ai mo e 'ū me'a kehe 'i hono laumālie. Ko u tui ko e faka'osi'osi 'ene mo'uí 'a'ana ia, kae si'i..

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki kapau kuo mou laumālie ke tali e lipooti pa'anga 'a eni kuo tau lave ki aí, 13, 14, 15, 16 pea fakahā'aki ho'o hiki homou nima ki 'olunga.

Lord Nuku: Kole atu mu'a ke tuku ke fai ha ki'i feme'a'aki ki ai 'apongipongi kuo 'osi e taimí.

Sea Kōmiti Kakato: Tau liliu 'o Fale Alea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hou'eiki, fakamālō atu 'i he feme'a'aki e Falé. Ko u kolea pē ho'omou lotú he'etau ngāue. Me'a pē ia 'oku ou kolé, 'ikai ke u to e kole 'e au ha me'a. Mou me'a atu 'o fai ha lotu ke hokohoko atu 'etau ngāue lelei. Ke me'a mai ā e Sea e Fale Alea 'oku tau kei lele pē Fale ni he founa totonu 'etau ngāue. 'Ofa ke tāpuekina kimoutolu Hou'eiki 'e he 'Eiki he'etau tutuku ko ení, kau ai mo e motu'a ni. Ko u fiu he fakakaukau'i pē ko e hā e me'a 'e to e fai ai hano fakalelei'i 'etau ngāue. Ka 'oku 'iate kimoutolu pē. Ka tau faka'osi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pē 'e he 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea, Lord Tu'ilakepa, 'a e fakataha'anga Fale Alea 'o e 'aho ni)

<001>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea

'Aho 24/92018

Lotu: Veivosa Taka

Ui 'o e Fale

Poaki: Tevita Lavemaau, Sāmiu Vaipulu, *Lord Fusitu'a*

Poaki Tomui:

Poaki Folau: Hon. Saia Piukala, Hon Semisi Fakahau, *Lord Tu'ivakanō*

Me'a 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o. Ne fai hono talitali e Hou'eiki Mēmipa pea tuku ange faingamālie ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke fai 'ene me'a 'o ne fokotu'u ke fai ha ngāue faka-Fale Alea ki he ongo Palēmia mālōlō koe'uhī koe ke lava ke fakafoki mai 'a e pa'anga 90 miliona na'a na 'ave ta'afakalao ki he *TONGASAT*. Koe taha ne 'osi 'omai e lipooti ko eni 'e he 'Atita Seniale.

Ne fehu'i 'e he Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele fika 'uluaki o Ha'apai ke tuku ke fakahū mai e me'a 'oku me'a mai ki ai e Minisitā Pa'anga 'i ha pepa. Ne fokotu'u 'e he Fakafofonga 'o Ha'apai fēfē ke 'omai ha fokotu'u mei he Pule'anga.

Ne tu'utu'uni 'e he 'Eiki Sea ke 'oua 'e toe fai ha feme'a'aki he kaveinga ne me'a ki ai 'a e Minisitā Pa'anga. Ne me'a mai e Palēmia ke fakahoko e tu'utu'uni 'a e Sea ke hoko atu e feme'a'aki.

Ne fakamālō'ia 'e he Fakafofonga 'o Niua 17 e fakataha 'a e Kōmiti ka ne me'a atu e 'Eiki Sea ki he Fakafofonga ke 'omai e lipooti 'a e Kōmiti. Ka ne fakamālō pe Fakafofonga 'a e tokoni. Ne me'a mai 'ā e Minisita Ako 'oku uesia mo e ako 'i he toloi 'a e vakapuna he oku fiema'u ke tufa taimi tatau 'a e ngaahi sivi.

Ne me'a atu 'a e 'Eiki Sea ki he Pule'anga ke nau faitu'utu'uni 'i he Kapineti he ko kinuatolu 'oku 'i ai e pa'anga.

Mālōlō

Ne me'a 'a e 'Eiki Nōpele fakafofonga fika ua 'o Vava'u fekau'aki mo e *accident* 'a e Minisitā Leipa 'a ia ne hā 'i he ngaahi kautaha mītia. Pea ne kole ke fakamahino mai pe ne kau mo e Palēmia 'i he *accident* ko eni.

Ne me'a mai e Minisitā Leipa ne 'ikai ke kau he *accident* ko 'ene faka'uli ne 'alu he me'alele.

Ne me'a mai e Minisitā Polisi ne 'ikai ke kau e Minisitā Leipa pea mo e Palēmia he *accident*. Na'a ne to e hoko atu ki hono puke 'o e maliuana 'i he uike kuo 'osi 'a e kau tangata mo e kau fefine fakataha mo e maliuana mo e pa'anga mei Hahake.

Ne poupu 'a Tongatapu 3 ki he me'a 'a e Minisitā Polisi ke fakahū mai 'a e kole *supplementary* ki he Fale Alea koe'uhī ko hono tau'i 'o e faito'o konatapu.

Mālōlō

Ne liliu ai pe 'a e Fale Alea 'o Kōmiti Kakato.

Kōmiti Kakato

Ne kamata'aki hono fakama'ala'ala 'e he Minisitā Lao 'a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaahi Ngāue Faka-Pule'anga 'o ne pehē ko e liliu hingoa pea 'oku faingofua pē ia. Ne kole 'e he Fakafofonga Nōpele fika 'uluaki 'o Ha'apai ki he Minisitā Leipa pe ko e hā e ngāue 'oku to e makehe ange he tānaki atu ko eni 'o e hingoa.

Ne me'a 'a e Minisitā 'oku lahi e ngaahi va'ava'a 'i loto 'i he'ene potungāue he ko ia 'oku loki misini 'o tataki e ngāue. Ne hoha'a 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 3 koe'uhī ko hono 'omai 'o e potungāue ki he ngaahi ngāue fakalakalaka faka'ekonōmika ki he Potungāue Leipa pea 'e ngali fepaki ia pea mo e fatongia 'o e Potungāue Pa'anga.

Ne hoha'a 'a e Fakafofonga Fika 2 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u ki hono 'ave 'o e Potungāue Palani ki he 'Ofisi 'o e Palēmia pea mo e *Trade* 'o e 'ave ia ki he Leipa. Ne me'a 'a e Minisitā Leipa ko e konga eni ia e ngaahi *reform* á e Palēmia pea 'oku fekaukau'aki 'a e ngaahi potungāue.

Ne fokotu'u 'e he Fakafofonga Fika 1 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u ke pāloti ā he 'oku ne falala pe ia ki he Pule'anga pea 'oku ne faka'amu ki he ola 'oku lelei ange ma'a e kakai.

Ne fehu'i 'e he Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua pe ko e ngaahi nga'unu ko eni 'oku nga'unu mo e pa'anga he ko e ngāue lahi eni pea 'oku tokanga he ko e Patiseti ne 'osi tali ia 'i he founa lolotonga 'ikai kau ki ai e liliu. Ne hoha'a 'a e 'Eiki Nōpele 'o 'Eua na'a a'u ki ha tu'unga 'oku ngāue hala'aki 'a e mafai. Ne to e me'a mai 'a e Palēmia ko e sino pē 'o e tokotaha ngāue 'oku hiki ka ko e pa'anga ia 'oku 'i he Fale Pa'anga pē ia.

Malōlo

Ne hoko atu ai pe feme'a'aki 'i he Lao Fakaangaanga pea ne fiema'u 'e he Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua pe ko e hā e me'a 'oku hoko ki he 'ilo fo'ou. Ne me'a e Minisitā Leipa 'e kei nofo pē ia hono fatongia pea ne fakatātā'aki 'a e mokohunu. 'O ne pehē 'e lahi ange pa'anga kapau 'e *process* pe heni 'i Tonga ni 'a e mokohunu.

Ne fehu'ia 'e he Fakafofonga 'o Tongatapu 3 'a e pa'anga koe'uhī ne tali ia e Patiseti ko e Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua.

Ne pāloti'i 'a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 2) Ki he Ngāue Faka-Pule'anga 2018.

Loto : 13

'Ikai Loto: toko 5.

Ne hoko atu ki he Lipooti Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale, pea ne fokotu'u mai ai pē 'e he Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea ka ne to e fakafehu'i 'e he Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua ki he Pule'anga ke 'omai ha'anau fakamatala ki he ngaahi poate ko eni 'a e Pule'anga ne fai hono 'atita'i.

Ne Pāloti'i e Fakamatala Fakata'u 'o e 'Ofisi 'Atita 2016/2017

Loto: 17

'Ikai Loto : 0

Ne hoko atu ai pē ki he Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Pa'anga & Palani Fakafonua 2013, 2014, 2015 & 2016.

